БҮГҮ ЧУРТТАРНЫҢ ПРОЛЕТАРИЙЛЕРИ, КАТТЫЖЫҢАР!

ШЫН

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТЫВА ОБЛАСТЬ БОЛГАШ КЫЗЫЛ ХООРАЙ КОМИТЕТТЕРИНИҢ, АЖЫЛЧЫ ЧОННАР ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ОБЛАСТЬ БОЛГАШ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕТТЕРИНИҢ ОРГАНЫ

1925 чылда үндезилеттинген

1961 ч. АПРЕЛЬ 18 ВТОРНИК № 92 (4882).

Өртээ 2 көп.

СЭКП Төп Комитединде болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

СЭКП Төп Комитеди болгаш ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлели «Восток» деп совет октаргай кораблин тургузарының болгаш делегейде совет кижиниң октаргайже баштайгы ужудуушкунун хандырганының киржикчилерин—эртемденнерни, ажылчыннарны, инженерлерни, техниктерни ССРЭ-ниң орденнери-биле болгаш медальдары-биле шаннаарын эргежок чугула деп санаан.

«Восток» деп космиктиг корабльди тургусканынга болгаш ооң ужудуушкунун хандырганынга киришкеннерниң составының тус-тус аттарын киирип келирин чогуур министерстволарга болгаш төп албан черлеринге дааскан.

СОВЕТ ЭРТЕМНИҢ ДЕЛЕГЕЙГЕ УЖУР-ДУЗАЛЫГ ТИИЛЕЛГЕЗИ

Эртемденнер бажыңынга болган парлалга конференциязы

МОСКВА, апрель 15. (СЭТА). ССРЭ-ниң Эртемнер академиязы болган ССРЭ-нин Даштыкы херектер министерствозу «Восток» деп корабль-спутникке совет кижиниң делегейде бир дугаар октаргай ужудуушкунуңу чедиишкинниг боттанганынга тураскаадткан парлалга конференциязын бөгүн Эртемденнер бажыңынга кылган.

Парлалга конференциязынга совет болгаш даштыкы парлалганың төлөлекчилери, дипломаттыг корпус, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Президиумунуң кежигүннери, сураглыг эртемденнер, Москваның хөй-ниити организацияларының төлөлекчилери чалаттырган. Ол уттундурбас парлалга конференциязынга шупту-ла муң хире кижи чыылган.

Ол залга совет улустуң алдарлыг оглу, ССРЭ-ниң бир дугаар космонавт ужудукчузу Юрий Алексеевич Гагаринниң көстүп келгенин журналистер болгаш парлалга конференциязының өске-даа киржикчилери диңмиттиг байырлаашкын-биле уткаанныр.

Парлалга конференциязын ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының президентизи академик А. Н. Несмеянов ажыктан.

Академик А. Н. НЕСМЕЯНОВТУҢ чугаазы

1961 чылдың апрель 12-де Черниң спутнигинин орбитазынче космонавт ужудукчу Юрий Алексеевич Гагарин-биле кады «Восток» деп октаргай кораблин төөгүде бир дугаарында-ла ССРЭ-ге салып үндүрген.

Ол чорук эртен дан бажында болган. Октаргай корабли Черниң кырынга 175 километр эң бетики болгаш 302 километр ындыкы бедиктиг орбитаже үнген. Корабльдиң Черни долгандыр ужудуушкунунуң үези 89,1 минутага деннешкен. Корабльдиң деңзизи космонавт-биле кады 4.725 килограмм болган.

Октаргай корабли космонавтың айыыл чок ужударынга болгаш ооң чер кырынга таарымчалыг кээп хонарынга эргежок чугула бүгү-ле чүүлдер-биле дериттинген. Корабльдиң хөй-хөй системалары хоолгаланнаттынган турган. Орбитага чораан, бодунуң чоруп турган черлерин кандыг-даа үеде ылаптыг тодарадып алыр арганы ужудукчуга берип чораан херекте корабльге турган.

Салып үндүрериниң белеткелиниң-даа үезинде, ужудуушкунунуңдаа үезинде ийи талалыг радио харылзааны космонавт-биле үзүктел чокка тудуп турган.

Космонавт ужудукчу Юрий Алексеевич Гагаринниң онза эрес шыдамык болгаш эскерингир чоруун онзалап демдеглезе чогуур. Ужудуушкун мурнунун дүнезинде Юрий Алексеевич эмчилериң айтыышкынын өзугаар ыяк удуп алган болгаш ону ужудуушкун болурунуң мурнунда элээн каш шак бурунгаар оттурган турган. Ужудуушкунну белеткеп турганының бүгү үезинде болгаш ракетаны салып үндүргенинин соонда ооң судалы минута иштинде 70—75 кагыышкынга деннежир турган. Ол баштактаныш база бодунуң хөглүг сергек чоруу-биле чедиишкинниг ужудуушкунга бүзүрелин быжыглап турган.

Ракета шимчедикчилерин ажылдадып киирериниң командазы бердинген дап анаа дыңнадырга, ол: «Че, аттаныптаалы!» деп хөглүү-биле алгырышкан.

Корабльди орбитаже салып үндүрүп турда, ракетаның күчүлүг шимчедикчилери ажылдай бээрге космонавт базыышкыннарны, чайгаашкыннарны болгаш дааш-шимээнни эскерип чораан ол дүргедээшкинниг ужудуушкун үезинде безин Юрий Алексеевич Гагарин чүгле бодунуң байдалының дугайында эвес, харын база корабльдиң кабиназының системаларының ажылдан чоруурунун-даа дугайында бүгү-ле эргежок чугула медээлерни үзүктел чокка дамчыдып берип чораан. Агаарның сырый каттарын эрткениниң соонда, космонавт черни көрүп каан: «Ах, чараш деп чүвезин!» деп дамчыткан.

Ооң соңгаргы ужудуушкунуң үезинде Юрий Алексеевич Чер-биле үзүктел чок харылзааны тудуп чораан. 9 шак 52 минута турда, Мурнуу Американың кыры-биле ужудуп эртип бар чорааш, ол мынчаар дыңнаткан: «Ужудуушкун таарымчалыг чоруп тур, бодумнуң байдалым эки чор». 10 шак 15 минута турда, Африканың кыры-биле ужудуп эртип бар чорааш Юрий Алексеевичниң дамчытканы болза: «Деңзи чок байдалды эки эртип чор мен!».

10 шак 25 минута турда октаргай кораблиниң тормазтап доктаадырының шимчедикчи херектерин ажылдадып эгелээн, ынчаарга корабль космонавт ужудукчу майор Гагарин-биле кады айыттынган девискээрге кээп хонар дээш орбитадан чавызап бадып эгелээн. 10 шак 55 минута турда «Восток» деп совет корабль таарымчалыы-биле кээп хонупкан.

Ынчангаш эң улуг маадыр чорук кылдынган, кижи төрелгетенниң болбаазыңалының төөгүзүнче чырыткылыг чаа арын бижиттинип кирген-дир. Ол болза бистиң төрээн Коммунистиг партиявыска болгаш Совет чазакка удуртурган совет улустуң маадыр чоруу-дур. Ол болза эртемденнериң, конструкторларның, инженерлериң, техниктериң болгаш ажылчыннарның улуг-улуг коллективтериниң маадырлыг чоруу, ол дээрге октаргай кораблиниң илдик чок белеткелин болгаш салып үндүрүүшкүнүң хандырган бүгү шылгакчыларының маадыр чоруу, октаргай кораблиниң таарымчалыг ужудуушкунун болгаш черге кээп хонуушкунун хандырган бүгү албан черлериниң маадыр чоруу-дур, ол дээрге Совет Ада-чурттуң эрес-дидим оглу — Юрий Алексеевич Гагаринниң маадыр чоруу-дур. Ооң ады тоол-домакта ышкаш апарган.

Ол маадыр чорукта бүгү-ле чүүлдер: баштайгы космонавт — совет кижи болган чорук-даа, Юрий Алексеевичиниң ужудуушкун кылган баштайгы октаргай корабли «Восток» деп атты алганы-даа, ужудуушкунну эртенги дан бажында кылган чорук-даа шупту-ла кайгамчыктыг болган. Ынчаарга ол эртенги дан бажы чаа үе-шагның эгелээн данының бажы болган-дыр.

Моон эгелээш 1961 чылдың апрельдиң 12-зинин хүнү Юрий Алексеевич Гагаринниң кылган маадырлыг чоруу-биле кезээ мөнгеде холбаалыг болур. Черни долгандыр бүгү ужудуушкун 108 минута дургузында эрткен, ынчангаш ол минуталар делегейни магададыпкан.

Кижи төрелгетенниң культуразы узун, тоол-домакта дег алдеп кайгамчык төөгүлүг. Ооң маадыр чорук бүрүзү, үжүк-бижиктиг баштайгы демдектериниң тургустунуп турганы-даа, азы баштайгы бус машиналарының тургустунганы азы, делегейни дескиндир баштайгы аян-чорук-даа—ол-ла бүгү болза деп-шилгениң болгаш тургузуушкунуң күжүн бадыткавышаан, кижи төрелгетенниң чаа үе-чадаже көдүрүлүп үнүп турганының алдарлыг хүннери болур. Ол маадырлыг чоруктарны кезээде-ле ол дораан медереп хүлээп ап турган чүве эвес-ле болгай, эрги үүлдүң чаа үүл-биле кадыгдошкун демисели чоруп турган болгаш келир үеже орукту ажыдып турар болуушкун революсчу болган тудум-на, анаа эрги үүлдүң удурланыышкыны улам чидиг бооп турган.

Үзэрбиги үүс чылдың бүдүүзүнде, кымның-даа хүлээп медереп көрбээнни, гениалдыг Циолковский сылдыстарже орукту кижи төрелгетенге бирле дугаарында айтып берген. Эртемниң, космонавтиканың эртемниг үндезиннери ооң ажылдарында тургустунган, ол эртемниң эң-не чайыннанчак тиилелгелериниң бирээзин бис бөгүн демдеглеп тур бис.

Константин Эдуардович Циолковскийниң: «Чер—угаан-кегээрелдиң эң баштай тывылган чери-дир, ынчалза-даа баштай тывылган черинге мөңгези-биле чурттап болбас болгай» деп сөстери бүткен.

Баштайгы космонавт ужудукчу Юрий Алексеевич Гагарин белеткелдиң улуг болгаш күштүг оруун эрткен: ол дээрге белеткелдиң анаала системазы эвес, харын ханызыбиле эртемниг система болган, ол система корабльдиң болгаш ооң системаларының тургузуу-биле холбашкан эргежок чугула техниктиг билиглерни, астрономия, геофизика, биология болгаш өске-даа эртемнер талазы-биле билиглерни космонавт ужудукчузунга берген.

Космонавт ужудукчу тускай центрофуга машиналарынга, чайгаашкын черлеринге базыышкынның шылгалдаларын эрткен, октаргай кораблиниң кабиназынга бүрүнү-биле дөмейлежип турар тускай кабиналарга дуржулгалар хүн-хүнү-биле, неделя-неделязы-биле үргүлчүлеп турган. Черге хондурарының системазы ажылдан кылдынып турган. Ол кайгамчык улуг бүгү күш-ажыл төөгүде эң баштайгы октаргай ужудуушкуну-биле боттанып доозулган.

Эргим, Юрий Алексеевич.

Октаргайның Колумбузу, кайгамчык совет кижи, Силерге мен ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Президиумунуң мурнундан байыр чедирип тур мен. **(Үргүлчүлелдиг адыш часказашкыны, залда бүгү кижилер туруп келгеш, Ю. А. Гагаринге байыр чедирип турган).**

Чүс-чүс чылдар эрте бээр, ынчалза-даа Силериң адыңар кижилерге октаргай делгеминче кижиниң баштайгы ужудуушкунун боттандыргаш, совет эртемденнериниң, конструкторларының болгаш Силериң бодунарның кылган эң улуг маадыр чоруунар дугайы бооп кеззеде уттундурбас. **(Адыш часказашкыны).** Силер кижи төрелгетенге бараан болуру дээш эрес, дидим болгаш маадыр чоруктуң үлегерин бүгү кижи төрелгетенге көргүстүңер!

Академик А. Н. Несмеянов Циолковскийниң Алдын медалын Ю. А. Гагаринге тудускан, ол медаль-биле ССРЭ-нин Эртемнер академиязының Президиуму маадырны «Восток» деп корабль спутникке делегейде бир дугаар октаргай ужудуушкунун боттандырганы дээш шаңнаан.

Космонавт-маадыр Юрий Алексеевич Гагаринге сөс берген. Корреспондентилер олудундан туруп келгеш, тоол-домакта дег аттыг болган кижиге байыр чедирип турган.

Ю. А. ГАГАРИННИҢ чугаазы

Эргим эштер, эргим аалчылар!

Хөй-хөй кижилер мээн намдарымны сонуургап турар-дыр. Гагарин ноянныарның ырак төрелдери Американың Каттышкан Штаттарында чурттап турар, олар мени кандыг-ла бир төрели кылдыр санап турар дээр шолук-кенен кижилер тыптып келген дээрзин солундан номчаан мен. Ынчалза-даа мен оларның хөннүн баксырадыптып болур мен. Олар шолук болгаш эпчок чүве кылып турарлар-дыр. Мен бөдүүн совет кижи-ле болгай мен. 1934 чылдың март 9-та колхозчу өг-бүлеге төрүттүнген мен. Төрүттүнген черим—Смоленск области Гжатск район. Бодумнуң төрелдеримниң аразындан кандыг-даа ноянныар болгаш тамчыктыг баяаттан кижилер билбес мен, ындыг кижилериң дугайын кажан-даа дыңнаваан мен. Мээн ада-ием революция мурнунда ядыы тараачыннар чораан. Кырган-ачам базала ядыы тараачын кижи, ынчангаш бистиң аравыста кандыг-даа ноянныар чок. Ол ызыгуургаа «төрелдеримниң» чөгенчиг чоруун илередиксеп тур мен, ынчалза-даа олар хөннүн баксырадыр апаар-дыр.

Мен Москва областың Люберцы хоорайында школага, ус-дарган училищезинге өөрениг турган мен, ооң соонда хевирлекчи-шуткукчуңуң тускай эртемин чедип алыр дээш Саратовтуң индустриалдыг техникумунга кирген мен. Ынчалза-даа мээн шагдан тура күзелим ужудукчу болуру турган, ужудуксаан мен. 1955 чылда техникумну доосканымның соонда, ооң-биле кады Саратовтуң аэроклувунуң чанында курстарны база доосканы ооң соонда Оренбургта ужар-үүл училищези мени хүлээп алган, ону 1957 чылда доосканы болгаш шеригниң истребитель самолёдунун ужудукчузу деп тускай эртемни чедип алган мен. Совет Эвилелиниң Чепсектиг Күштеринде ужар-үүл кезектериниң бирээзинге албан кылып турдум.

Мээн бадыткалдыг дилээмни барымдаалааш, мени космонавтың кандидадынга киир саналан чүве. Ынчангаш шилилде эткеш, ам мен космонавт апарганым бо ышкажыл, көрүп тур силер. Чогуур белеткелди эткен мен, ооң программазын бистиң эртемденнеривис ажылдан кылган болгаш ол дугайын Эртемнер академиязының президентизи дыка тодаргай чугаалады. Техниканы эки өөренип алгаш, космиктиг ужудуушкунга белен болган мен.

Ынчангаш бо ужудуушкунну бүзүреткени дээш мен кончуг аас-кежиктиг болуп, бистиң партиявыска, бистиң чазаавыска хемчээр аргажок өөрүп четтирген мен. Мен ол ужудуушкунну бистиң Төрээн чуртувустуң мурнундан, бүгү-ле маадырлыг совет улустуң мурнундан, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының болгаш ооң ленинчи Төп Комитединиң мурнундан кылган мен.

Ужудуушкун мурнуу чарыында сагыш-сеткилим-даа кончуг эки, кайгамчыктыг турган болгаш ол ужудуушкуннуң чедиишкинниг доостурунга долу бүзүрелдиг турган мен. Техника болза кончуг эки, тергиин идегелдиг, ынчангаш мен-даа, мээн бүгү эштерим, эртемденнер, инженерлер болгаш техниктер-даа, бистер шуптувус октаргайже бо ужудуушкуннуң чедиишкинниг болурунга чигзинмейн-даа турган бис.

Ужудуушкунга бодумнуң байдалым база-ла дыка эки чораан.

Ужудуушкуннуң эң-не дүргедээшкинниг үезинде, базыышкыннарны, чайгаашкыннарны болгаш өске-даа үүлдериниң болуушкунунуңдаа үезинде ол бүгү мээн байдалымга хоралыг салдарын чедирбээн болгаш ужудуушкун үезинде кылыр деп даандырган программа өзугаар үреттүнелдиг ажылдаар арганы берип турган.

Орбитаже үнген соонда, чедирикчи ракетаның адырылганының соонда деңзи чок байдал тыптып келген. Ооң мурнунда деңзи чок байдалды кыска хуусаада эртип турзумда-даа баштайгы удаада ындыг байдал кижиге элээн чиктигзимээр болур чораан. Ынчалза-даа деңзи чок чоруктуң ындыг байдалынга чаңчыгыш, ол байдалды билип алгаш, ужудуушкун үезинде кылыры-биле мөңгээ даандырган ол программаны күүседирин үргүлчүлеп чораан мен. Мээн бодап турарым-биле алыр чүве болза, деңзи чок байдалдың салдары организмнин ажылдаар арганына, физиологтуг ажылдарны күүседиринге доктар болбас.

Ужудуушкуннуң бүгү-ле дургузунда программа өзугаар үре-түннелдиг ажылды кылып чораан мен. Ужудуушкун үезинде чем чип, суг ижип, телефон болгаш телеграф-даа чурумнары-биле элээн каш чалгыглар дамчыштыр Чер-биле үзүлбес харылзааны тудуп чораан мен. Мен корабльдин дериг-херектериниң ажылын хайгааравышаан, Черже илеткеп, сан-түүнелдерни бөртжурналга болгаш үн бижиир аппаратка бижипап чордум. Деңзи чок байдалдың бүгү дургузунда бодумнуң байдалым кончуг эки чораан болгаш ажылдаар аргалым долузу-биле хеваар арткан. Ооң соонда ужудуушкуннуң программазын өзугаар чогуур шагында кудулап бадар деп команданы берген. Тормозтап-оожумнадырының шимчедикчи херектерин ажылдадып эгелээн болгаш ук корабльдиң Чер кырынче кудулап бадарынга эргежок чугула оожумнаашкынны болдурган. Ынчангаш программада айытканын өзугаар Чер кырынче кудулаашкын соонда хонупкаш, Чер кырынга бистиң төрээн совет кижилеривиске өөрүшкүлүг ужурашкан мен. Хонуушкун айыттынган девискээрге болган.

Космоска бодумнуң кылып чорааным хайгааараашкыннарым дугайында бичии чугаалаксап тур мен.

Чер 175—300 километр бедиктен дыка эки көстүр чорду. Черниң кырының хевири дээрге реактивтиг самолёттарга олуруп алгаш дыка бедикче көдүрүлдүр ужа бээривиске канчаар көстүр ийик, барык ындыг. Улуг-улуг дагларның бараалары, улуг-улуг хемнер, калбак-делгем арга-ыяштарның девискээри, эриктер кыры, ортулуктар кончуг эки тода көстүр. Чер кырын шыва алы берген булуттар, ол булуттарның чер кырында дээп турар хөлегелери кончуг эки көстүр. Дээрниң өңү шуут-ла хөө-кара. Ындыг дээрде сыдыстар болза дыка чайыннанчак болгаш тодаргай кылдыр дээрде көстүп турар. Чер кончуг онза, кончуг чараш ак-көк челээштелчек куржаглыг, Черниң кырын, бир дескі хоюг ак-көк өнден ак-көк, караакөк, кызылзымаар көк болгаш шуутла хөө-кара өңнер дамчыштыр чоорту шилчиишкинни көөрге, кончуг-ла тода болур чораан. Ол шилчиишкин кончуг чараш болур.

Хөлегелиг таладан үнүп кел чорумда Хүн таваржы берген, ынчангаш ол Черниң атмосфера-агаарын өттүр чыдыып турган. Ол үеде демги челээштелчек куржаг ооң шала өскө өңнүг апарган. Черниң мырынай кырында, чер девискээриниң бичии-ле бетинде өткүт кызыл шораанналчак өңнү көрүп болур болгаш ол өң челээштиң бүгү-ле өңнеринче, ак-көк, кара-көк, кызылзымаар көк өңнерже болгаш дээрниң кара өңүнче чоорту шилчий бээр.

Ынчаарга Черниң хөлегезинче кирери кончуг дүрген болдунар. Хенертен карангылаш дээн соонда, үүү-даа көзүлбестей бээр. Мен ынчан океан кыры-биле-ле эрткен боор мен, ооң ужурундан чер кырындан чүү-даа көрбээн мен, үүү-даа көзүлбес турган. Бир эвес адаамга улуг хоорайлар турган чүве болза оттар көстү берип база чадавас турган.

Сыдыстар кончуг эки хайгааратты-нып көстур. Черниң хөлегезинден үнери база-ла кончуг дүрген болгаш хенертен болур.

Мен долузу-биле белеткеттинген кижи болганымда, октаргайга ужудуушкунуң факторларының салдарын кончуг эки шыдажып эрткен мен. Амгы үеде бодумнуң байдалым кайгамчыктыг эки.

Ол «Восток» деп кайгамчыктыг корабльди, ооң кайгамчыктыг дериг-херектерин, ол ышкаш ындыг улуг корабльдерни орбитаже салып үндүрер аргалыг кайгамчык күүлүг чедирикчи-ракетаны тургускан бистиң совет конструкторларывыска, инженерлеривиске, техниктеривиске, күш-ажылчы бүгү совет улуска кончуг улуу-биле өөрүп четтирдим.

Мээн ынак Ада-чуртум кижи төрелгетенниң төөгүзүнде эң-не баштай өртемчейже ханылаан дээрзинге хемчээл чок өөрүп турар мен. Бойдустуң чажыттарын билип алырыбиле мээн Төрээн чуртумнуң эрткен делгем оруунуң чадалары—баштайгы самолёт, баштайгы спутник, баштайгы өртемчей корабли болгаш кижиниң өртемчейже баштайгы ужудуушкуну ол-дур. Бистиң улусту ол эвис сорулгаже ленинчи Коммунистиг партия баштап турган болгаш баштап турар-даа.

Бодумнуң өөредилгемниң, амыдыралымның болгаш ажылымның базым бүрүзүнге — ус-дарган училищезинге, индустриалдыг техникумга, аэроклубка, ужар-үүл училищезинге-даа төрээн партиявыстың сагыш салыышкынын болгаш кичээнгейин соксаал чок ап келген мен. Мен ооң кежигүнү болгаш оглу мен. Партияның Төп Комитединиң, Совет чазактың болгаш бистиң эргим Никита Сергеевич Хрущевтуң талазындан Совет Эвилелинде бөдүүн кижилерже улуг сагыш салып турарын онзалап демдеглеп каакаан тур мен. Төрээн совет черимниң кырынга кээп хонупканымның соонда каш-ла минуталар эрткенде Никита Сергеевичиден эң-не чылыг байыр чедирген телеграмманы болгаш ооң ол космиктиг ужудуушкуннуң чедиишкинниг доозулганынга байыр чедирипишкинин алган мен. Бодумнуң бо ужудуушкунумну маадырлыг совет улуска, бистиң чазаавыска, төрээн Коммунистиг партияга болгаш Коммунистиг партияның XXII съездизинге тураскаатткан мен.

Бистер болза хөй катап, бүзүрелдиг ужудар болгаш октаргай делгемнерин өзулуг чагырар деп бодап турар бис. Өске чуртларга эртемнин хөгжүлдезиниң чедиишкиннеринге кажан-даа өөрүүр бис, өртемчейге өске чуртларның космонавтарынга байыр чедирериңе өөрүүр апаар бис. Өртемчейни тайбың өзу-биле ажыглаарынга эки чедиишкиннерлиг болуруун оларга күзевишаан, өртемчей делгемин тайбың өзу-биле ажыглаарынга дем каттыжып ажылдаарын күзеп турар бис.

Мен бодум октаргайже ам-даа хөй удаа ужударын күзеп турар кижи мен. Ынаар ужудары мөңгээ таарымчалыг-даа болган. Венераже, Марсче ужудуп, оларны херек кырында барып көрүксеп турар мен.

Академик Н. М. Сисакян чүве чугаалаан.

Академик Н. М. СИСАКЯННЫҢ чугаазы

Кижи болза шаг-шаандан тура-ла Черден аңгы делгемнерни шинчилеп өөрениринче, шиңгээдип алырынче чүткүп чораан. Бо идея улустарның тоолдарының, легендаларының болгаш дидим күзел-соруктарының үндезинин салгылаан. Оларның бирээзинде, грек тоолда мынчаар чугаалап турар: Дедалдың оглу Икар калбак үүлдерден чыпшырып турган кылган чалгыннар-биле агаарже көдүрүлүп үнген. Ол Хүнче уткуштур ужугуп бар чораан, ынчалза-даа ол аңаа чоокшулап чеде бээрге, ооң чалгыннары тоглап дүже берген болгаш Икар Черже дедир кээп дүшкен. Ындыг дидим болгаш мерген күзел-бодал кижиниң чогаадыкчы генийин хөгжүдериниң, өртемчейни шиңгээдип алырының оруктарынга оралдажыышкыннарның үнер дөзү болуп келген.

Аэростаттар, самолёттар, ракеталар болгаш Черниң кылымал спутник-эдеринчилери агаар океанынче көдүрүлүп үнгүлээн. Ынчангаш кижи болза эң быжыг үүл-биле—эртемнин дүрүмнери-биле кылган чалгыннарны алган. Олар кижиге үүгле чер кырынга тергиидээр эвес, харын-даа өртемчейниң октаргайынче орукту ажыдар арганы берген.

Төөгүлүг улуг ужур-дузалыг болуушкунну — кижиниң делегейден эң баштайгы октаргайже ужуткан-ын бо хүн демдеглеп турар-дыр бис. Маңаа холбаштыр космонавт кижини шилириниң болгаш белеткээриниң арганларын ажылдап кылырынче тускай кичээнгей салыры улуг ужур-дузалыг-дыр. Космонавт дээрге төөгүге бир-ле дугаар тыптып турар чаа профессия болгай. Александр Матросовтуң эрес-дидими, Джалильдин быжыг туруштуу, Зоя Космодемьянскаяның шыдамыккай чоруу, Ленинниң улуг партиязының кижизидип кааны демир дег быжыг тура-сорук-даа совет космонавтын овур-хевиринде каттыштыр сиңниккен.

Бистиң херек кырында совет амыдыралывыс космонавты ындыг кылдыр кижизиткен, эртем ону билиглерниң чугула курлавырлары-биле, ужудуушкуннуң бергелерин турушту-биле ажып эртер мергежил-биле чепсеглеп каан. Ужудуушкунга кадыкшылының байдалы тааржыр кижилерни шилиири, оларны эртемге үндезилээш тускай белеткеп, чаңчыктырары чаа айтырыглар болгай. Оларны ажылдап кылып, шиитпирлээрде эртемденнер октаргайга ужудуушкуннарның онза үүлдерин, моон мурнунда кылгылаан хөй санныг биологтуг дуржулгаларның түңнелдерин, космиктиг корабльдиң кабиназының иштинге кижиниң чоруур болгаш ажылдаар байдалдарын, а ол ышкаш ужудуушкун үезинде космонавтың таваржып болуру үүлдерин билиринге үндезилен турган. Магабодунуң байдалы шыырак болгаш техниктиг билиглерлиг, шуут-ла кадык кижи, дүшкүүрлүг болгаш шакуе кызыы үеде үндезилиг шиитпирлерни кыла каактар болгаш оларны доп-дораан бөттандырып, чүвениң байдалын шалышкын болгаш шын тодарадып билир чүгле ындыг күштүг тура-соруктуг кижи космонавт болуп шыдаар дээрзи черле билдинтир болгай.

Клиниканың доктаамал байдалдары-биле кандидаттарны ыяк шинчип көөрүн космонавтарны шилип алырының системазында негеп айыткан. Кижиниң организминиң ажылдап шыдаар аргаларын, өртемчейниң кижиге таарымча чок байдалдарынга ооң тааржыр үүлдерин долузу-биле тодарадып шыдаар ындыг тускай аргаларны октаргайже ужудар кандидаттарны шилип ап турган үезинде немелде негеде кылдыр ажыглаан, ындыг шенелделерни дескинер херектерге, силгиир үүлдерге, чылыг камераларынга, бус камераларынга, дашкаартан кирер үүлдерни (ыыт-даашты, чырыкты болгаш өске-даа) киирбес сурдокамераларга шимченгир чорукту үргүлчүлелдиг үеде соксадып, кызыгаарлаар аргабиле кылып турган.

Космонавты шилип алырының системазынга чугула үүл психологтуг шинчилелдер болган. Ук космонавты ужудуушкунче чорудуп болурунун дугайында айтырыгны үзе шиитпирлээринге чугула шинчилелдерни белеткелдер болгаш шенелделер үезинде улам хандыр шиитпирлеп турган. Белеткелге киирип турган үүлдер болза: кылыр ужудуушкуннуң соруулгалары-биле холбашкан теоретиктиг айтырыгларны өөренири, а ол ышкаш космиктиг корабльдин кабиназының эртем-шинчилел аппаратуразын болгаш өскеда үүлдерин ажыглаарының практиктиг чаңчылдарын билип алыры болуп турган.

Ракеталыг ужугар аппараттарның ужарының динамиказы-биле, өртемчей делгеминиң физиказы-биле, кижиниң организминге факторларның салдары-биле холбашкан хөй-хөй тускай айтырыглар талазы-биле космонавт ханы билигни өөренип алган турган.

Күш-дамыр талазы-биле белеткениишкин тускай соруулгаже угланган турган. Күш-культураның болгаш спорттуң анаа кичээлдерин чорударда хереглеп турар аргалар болгаш чепсектер ажыглаттынып турган. Октаргайга ужудуп чорда кижиге онза-ла эргежок чугула бүгү-ле күш-дамыр шынарларын сайзырангайжыдар соруулга-биле кол-ла кичээнгей дүргедээшкиниң хөделиишкинге организминиң шыдамык чоруун бедиринче, октаргай делгеминге мага-боттуң хостуг шимчээшкининиң чанчылдарын, тааржып дүүшкен нарын шимчээшкиннерни ажылдап кылырынче болгаш өскеда үүлдерин ажыглаарының практиктиг чаңчылдарын билип алыры болуп турган.

Ынчангаш, октаргай делгеминге ужударынче космонавтың белеткелэртем талазы-биле нарын айтырыг болган. Ынчалза-даа, ол бүгү нарын болгаш кедергей берге бооп турзажок, ол айтырыг чедиишкиннинг шиитпирлеттинген деп үүвени көрүп тур бис.

Бистер бөгүн бистиң-биле чаңгыс чурттуг эргим кижиге, делегейде бир дугаар космонавтыга — үүве деннежип көрбээн маадыр чорукту кылган Юрий Алексеевич Гагаринге улуг өөрүшкү-биле болгаш чоргаарал-биле байыр чедирип тур бис. Ол маадыр чорук бүгү делегейге төөгүлүг ужур-дузалыг.

Ол маадыр чорукту бистиң эртемденнеривистиң, ажылчыннарывыстың, инженер-техниктиг ажылдакчыларывыстың коллективтиг маадыр чоруу, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының удуртулгазы-биле бистиң улузувустуң кылган чүткүлдүг күш-ажылы белеткээн.

Ынчангаш, октаргайже орук ажыттынган-дыр. Кайгамчыктыг улуг ажыл чоруттунган болгаш улуг тиилелге чедип алдынган. Бистиң эртемивистиң мурнунда чаа-чаа, кайгамчык делгем перспективалар ажыттынган: өртемчейниң делгеминче кижи чүгле ханылап киирер эвес, харын аңаа быжыгланыр болгаш ону шиңгээдип алыр ужурлуг.

Медицина эртемнериниң академиязының чиңгине кежигүну В. В. Парин сөс алган.

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының чиңгине кежигүну профессор В. В. ПАРИННИҢ чугаазы

Октаргайже баштайгы ужудуушкунга кижини белеткээри медицина, физиология, биология, психология эртемнериниң талазы-биле ажылдакчыларның улуг коллективиниң күжениишкининг чугаадыкчы күштерин негеп турган.

Октаргайже кижини ужударынга белеткел кылдыр ыттарны, бичии дириг амытаннарны болгаш биологтуг өскеда үүлдерни олурткан баштайгы совет спутниктерни ужудуп үндүрер талазы-биле кончуг улуг ажылды боттандырган. Октаргайже ужудуушкуннуң факторларының дириг организге салдарының дугайында эртемниң чугула медээлерин ол төөгүлүг шенелделерниң үезинде алган болгаш эмчиниң эртем талазы-биле контролюнун системазын ажылдан кылган. Ол шинчиледдер болза, шинчилээшкининиң болгаш физиологтуг функцияларның бүрүткээшкининиң эң-не идегелдиг быза ажыктыг аргаларын шилип алырынга, а кол үүл болур—октаргай кораблиниң айыыл чок ужудуушкунун болгаш Черже эвес келирин хандырар системаны тургузарынга арганы берген.

Организмниң физиологтуг эргежок чугула хөделиишкиннерин соксаал чокка автоматтыг өзу-биле хайгаарап көөрүнүң тускай аппаратуразын эртемденнер тургускан. Корабль-спутниктерни октаргайже ужудуушкуннарының үезинде ол аппаратура шенелделерни чедиишкинниг чоруткан.

Октаргайже кижиниң ужударының медицина-биологтуг хандырылгазын шак мынчаар белеткээн.

Космонавтыны белеткээн коллективтиң соруулгазы чаа болгаш кончуг нарын болган. Ол соруулга кончуг нарын-даа болза, космонавтының бодунуң чогаадыкчы, кайгамчык эки күш-ажылының ачызында элээн чиик күүсеттинген, ынчангаш космонавт боду өзулуг эртем ажылдакчызы болуп, эртемнин хөй ажылдакчыларының ниити күш-ажылының чогаадыкчы киржикчизи апарган. Кижиниң байдалын боттуг контрольдаар аргазын ажылдап кылыры онзагай болгаш тускай соруулга болуп турган. Физиологтуг функцияларның, ыланғыя ужудуп үнүүшкүннүң болгаш ужудуушкуннуң үезинде тыныштың, хан эргилдезиниң байдалын хайгаарап көөрүнүң чаңгыс аай системазын ажылдап кылырын эртемденнер чедип алган.

Ужудуп үнүүтериниң эге үезинде байдалга кижини белеткээри онза нарын айтырыг болуп турган. Медицина талазы-биле күштелдирген контроль, тускай чемненилге, ужудуушкун кылырынга көрдүнген методтар-биле шинчилелдерни чер кырынга үргүлчү чорудуп келгени—бо бүгү чүүлдер эң чугула эртем информацияларын алырынга чаңгыс аай, бүзүрелдиг болур чорукту хандырган, а ол ышкаш ужудуушкун үезинде кижиниң организминиң байдалын көргүскен болуушкуннарны улам ынай шинчилээринге эргежок чугула медээлерни алыр арганы берген.

Мээнин, шынган эштериниң биотоктарын шинчилээни, электрокардиогтуг тодаргай шинчилелдер, векторкардиография болгаш өске-даа хөй-хөй шинчилээшкиннер ужудуп үнүүшкүннүң эге үезинде космонавтының кадыының байдалын хайгаарап көөрүнүң эргежок чугула контролюнун чогуур хемчээлин хандырган. Оон аңгыда медицина болгаш психология талазы-биле хайгааралдарны, биохимиктиг, иммунологтуг шенелделерни, космонавтының нервоэмоционалдыг байдалын контрольдаар үүлдерни кылгылаан.

(Төнчүзү 2-ги арында).

СОВЕТ ЭРТЕМНИҢ ДЕЛЕГЕЙГЕ УЖУР-ДУЗАЛЫГ ТИИЛЕЛГЕЗИ

Эртемденнер бажыңынга болган парлалга конференциязы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Юрий Алексеевич Гагаринниң ужудуп чорааныныц бүгү үезинде ооң байдалын контрольдап хайгаараар ажылды эмчилер соксаал чокка боттандырган. Бодунуң байдалынын дугайында ооң үе-үеде радио дамчыштыр берип турган медээлеринден ангыда, октаргай делгеминге чораан баштайгы кижиниң тыныжын, ханының ажылдаарын радиотелеметриктиг системаларының дузазы-биле эмчилер болгаш физиологтар хайгаарап турган.

Медицинаның болгаш радиоэлектрониканың эң сөөлгү чедиишкиннерин эртемниң бодунга каттыштырган чаа угланыышкынының—телеметрияның мөөңнээн улуг дуржулгазын 1961 чылдың апрель 12-де кижи төрелгетенге бараан кылдыр тургускан. Шылгарангай ужудуушкуннуң айыыл чок болганын хандырган херекке биотелеметрияның берген боттуг медээлери дериелге чок улуг ужур-дузалыг. Физиологтуг параметрлерни: чүректиң биолоктарын, хан-дамыр оруунуң кыртыштарынын, хөрек клётказының, тыныш шимчээшкининиң электросигналдарга таарымчалыг ажылдаарынга арга бөөр бөдүүн болгаш эптиг үүлдерни космонавтының комбинезонунга чыпшыр эптээн. Ужудуушкуннуң бүгү дургузунда тынышты болгаш хан эргилдезин тодаргайлаан импульстарны радиоканалдарга дамчыдып бөөрин тускай дыңзыдар болгаш хемчээр системалар хандырган.

Радиотелеметриктиг информацияны тодарадып турган, баштай алган медээлерни ёзугаар көөрге, Юрий Гагаринниң ужудуушкуну ооң кадыкшыл байдалынга хамаарыштыр кончуг эки болган. Ужудуушкуннуң эң дүргедээн болгаш хонуушкун участоктарынга судалдың база тыныштың өскерлиишкиннери хөй санныг белеткел ужуушкуннарның үезиндээн-биле барык дөмей болган. Дээрниң байдалдарынга судал болгаш тыныш байдалы барык бүрүүнүбиле таарымчалыг болу берген.

Ынчангаш, октаргайже кижиниң ужудуушкунунуң үезинде эмчиинин контролюнга биотелеметрияны ажыглаарының баштайгы дуржулгазы эңне чедиишкинниг болган. Мындыг нарын херектиң талазы-биле бистиң эртемденнеривистиң ажылы шын орукта болгаш олар моон соңгаар-даа чаа-чаа чедиишкиннерни чедип алыр дээрзин бо бүгү үүлдер херечилеп турар.

Октаргайже кижини төөгүде эң-не баштай ужуткан чорук октаргай ужудуушкунунуң үезинде кижиниң бөйдалының дугайында эң-не үнелиг медээлерни берген болгаш октаргайже кижиниң ужуп болурунуң дугайында совет эртемденнериң баш бурунгаар билгенин үүле бадыткаан эвес, харын октаргайже ужудуп чораан кижиниң чогаадыкчы бүгү күштерин, янзы-бүрү ажыл-чорудулгазын бүрүн камгалап болурун бүзүреткен.

Бо чазгай херекке эртемденнериң, ажылчыннарның коллективиниң ролю кончуг улуг, кайгамчык маадыр совет кижиниң—Юрий Гагаринниң болгаш ооң өөнүктериниң, ооң кадайының база төрелдериниң ролю кончуг улуг.

Октаргайже кижиниң эң баштайгы ужудуушкунунуң бүгү делегейге улуг ужур-дузазының дугайын академик Е. К. Федоров бодунуң чугаазынга демдеглээн.

Академик Е. К. ФЕДОРОВТУҢ чугаазы

Маная чугаалаан үүлдер—эш Гагаринниң ужудуушкунунуң дугайында үүле баштайгы медээлердир. Чогуур отчёттарны болгаш эртем материалдарын соонда парлап үндүрер. Баштайгы космонавт Юрий Алексеевич Гагарин-биле бо ужуражыышкынны мында киржип турар кижилер бүгү амыдыралында утпас. Бис ооң маадырлыынга магадап, ооң мергежилдиг болганынга, октаргайже баштайгы ужударының моон мурнунда турбаан баштайгы сорулгаларын кайы хире чайынналчаа-биле күүсеткенинге ханы хүндүткелиристи илергейлеп турар бис.

Ю. А. Гагарин Черниң атмосферазының ындынга чаасклан чораан, ынчалза-даа октаргай кораблин кылган болгаш ооң ужудуушкунун хандырган улуг коллективтиң — ажылчыннарның, инженерлернин, эртемденнериң кайгамчык улуг ажылы ооң кылган маадырлыг чоруунда өстүп турар.

Черниң баштайгы кылымал совет спутнигин оруунга үндүрүпкенде, даштыкыда чамдык кижилер, ооң иштинде харын барын үүктүң мында киржип турар парлалга төлээлериниң чамдыызы-даа, ол дээрге Совет Эвилелиниң душ болган чаңгыс чедиишкининиң түннели-дир деп санап тургулаан. Ам кым-даа ынчаар бодавас. Баштайгы спутниктиң ужудуушкунунуң соонда эрткен кыска үеде илерээни чүл дээрге, Совет Эвилелиниң октаргай шиңгээдип алырында чедиишкиннери социалистиг чурттуң эртеминиң болгаш техниказының хөгжүлдезинде дурум ёзугаар чада болур деп үүве бүгүдеге тодаргай апарган.

Октаргайны шиңгээдип алыр талазы-биле тиилелгени совет улус үүгле бодунуң эвес, харын база бүгү кижи төрелгетенниң чедиишкини кылдыр санап турар дээрзин СЭКП ТК, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели боттарының кыйгырыынга демдеглээн болгай.

«Бис оларны бүгү улустарга, депшилгенин, аас-кежиниң болгаш чер делегейде бүгү кижилерниң чаагай чоруунга өөрүшкүлүү-биле бараан болдурар бис. Бистиң чедиишкиннеривисти болгаш ажыдыышкыннарвысты дайынга эвес, харын улустарның тайбынына болгаш айыыл чок чоруунга бараан болдуруп турар бис».

Черниң баштайгы кылымал совет спутнигинин оруунче ужудуп үнгени октаргай делгеминде кандыг-бир онза эргелеривис бар деп Совет Эвилелиниң медеглевээнин билир болгай силер. Айның кырынга совет вымпелдиң кииский бергени дээрге ай девискээрин Совет Эвилели бодунга быжыглап алганы ол эвес болгай.

Боттарының алгылаан түннелдерин бистиң эртемденнеривис улустар аразының хөй санныг чөвүлел хуралдарынга, конференцияларынга илеткеп, делегейниң бүгү чурттарында боттарының эртемден өөрлерибиле кады оларны чугаалажып турар. Ам база академик Благонравовка баштаткан бөлүк совет эртемденнер октаргайны шинчилээр талазы-биле делегейниң эртем комиссиязының чөвүлел хуралында киржип турар болгаш кижиниң гениязының чаа улуг тиилелгезинге ооң киржикчилери бистиң-биле кады өөрүп турарлар.

Баштайгы кижиниң октаргайга бо ужудуушкунун совет улус база бүгү кижи төрелгетенниң эртем талазы-биле чедиишкиннериниң эртинезинге киирип турар.

Эртем болгаш техника депшилгезинин амгы темпизи кайгамчык дүрген, ынчаарга моон соңгаар ол улам дүргедээр дээрзин бодаар херек.

Ю. А. Гагарин 108 минута иштинде чер бөмбүрзээн долгандыр ужуткан. Эртемденнериң бодалы октаргай делгеминче улам ыңай ужудуушкунаарже, Айны болгаш планеталарны шинчилээринче, бүдүмелдериниң тургузуунуң чажыттарын илередиринче, амыдырал чорудулгазының үндезиннеринче угланган. Ооң-биле кады бистиң черивисте чеже хире корум-чурум чок, тургузуу четпээн үүлдер барын кончуг эки көрүп турар бис. Бистиң бөмбүрзээвистиң чамдык районнарында кижилер ам-даа аштап турары кижи төрелгетенге чүдек-бужар эвес үүве бе, ол дээрге кижилерни хоозурадып, кээргел чокка мөлчүп турган болгаш ам-даа бодунуң хөгжүлдезинде хожудап калган чурттарны мөлчүп турарларга аар буруудадыгдыр.

Африканың кыры-биле ужудуп эртип чыда эш Гагарин Конгону көрген-дир, ынчаарга аная чоокта чаа конго улустуң херээ дээш маадырлыг демиселчи Лумумбаны хоралыы-биле өлүрген болгай.

Чер бөмбүрзээнде байдалдың ындыызынга депшилгелиг эртемденнер, бүгү делегейде депшилгелиг кижилер дүвүреп турар дээрзин совет эртемденнер билир. Эртемниң болгаш техниканың хөгжүлдези бойдустуң күштерин чагырып алырынга кызыгаар чок аргаларны ажыдып турар, ынчангаш бистиң херээвис, бистин ниити сагыш салыышкынывыс—ону кижиниң чаагай чоруунга ажыглаары болур. Ол дугайында хамыктын мурнунда тайбыңны хандырар херек.

Кижиниң гениязының чаа тиилелгезин демдеглеп турар бо үевисте парлалга төлээлери силерден, ылангыя барын талакы чурттарның парлалгазының төлээлекчилери силерден дилээривис үүл дээрге, бүгү номчукчуларның медерелинге, бөмбүрзек кырында бүгү кижилерниң медерелинге Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының болгаш Совет чазактын бүгү делегейге байырлалдыг кыйгырыын чедирип көрүнер. Ол кыйгырыг дээрге, сөөк-язызы, кежиниң өөң, шажын-чүдүлгези, социал байдалы хамаан чокка быжыг тайбыңны хандырары дээш бүгү күштерин бөөринче кыйгы болур-дур. Быжыг тайбынче боттуг болгаш дүрген орук шагда билдингир—ол дээрге улустар аразының шыңгыы контролю турда чепсегленишкинни бүгү-ниити болгаш бүрүн дүжүрери-дир. Ол кол сорулганы шиитпирлээри чер бөмбүрзээниң бүгү улустарынга октаргайны шинчилээринге база боттарының күштерин киирер болгаш кижиге төлептиг өске-даа херектерге арганы бөөр ийик.

* * *

Баштайгы космонавтын ужудуушкунунуң тодаргай үүлдерин журналистер улуг сонуургап турган. Эш Гагаринге болгаш парлалга конференциязынга киришкен совет эртемденнерге хөй айтырыгларны салгылаан. Академик А. Н. Несмеяновтуң чугаалааны-биле алырга, октаргай делгеминче кижи салып үндүрериниң орулдажыышкыннары моон мурнунда турган бе дээрзин чамдык айтырыгларда салгылаан. Ооң-биле кады бо талазы-биле барыын чүк чурттарының парлалгазынга көстүп кээп турган дыңнадыгларны айтып тургулаан.

Ындыг орулдажыышкын чок турган деп президент харылаан. Юрий Гагарин октаргайже баштайгы ужуткан ужудукчу болган болгаш ол орулдажыышкын чедиишкинниг болганы бо.

Октаргайже кижи чорудары черле эргежок чугула турган бе деп айтырыгга харылап турган, академик Несмеяновтуң чугаалааны: бир эвес ындыг ужудуушкун болбаан болза, келир үеде кижи өске планеталарга канчап чедерил ынчаш?

Мындыг айтырыг салдынган: октаргайже ужудуушкун—баштайгы совет хараачыгай болган деп Н. С. Хрущев чугаалаан болгай. Дараазында ужудуушкун кажан болурул?

Хараачыгайлар частан өгелеп ужар боор үүве болгай деп, академик Несмеянов аная харылаан.

Совет Эвилели октаргайны шиңгээдип алыр талазы-биле АКШ-ты үүге мурнай бергенил?—деп айтырган.

Кандыг-даа бөдүүн эвес үүлдербиле бир дөмей, ында чылдагаанныр хөй деп, А. Н. Несмеянов чугаалаан. Революция мурнундагы Россияга-ла октаргайже ужудуушкунуң теориязын Циолковский бир дугаар берген. Ынчаарга кол чылдагаан—хуу өөнүүлүг болгаш эрге-ажыктар чөрүүдээлиг болуп турар капиталистиг күрүнедээзинге бодаарга, социалистиг күрүнеге эртем-техниктиг ажылды улам ажыктыы-биле организастап болур арга барында...

Ооң соонда айтырыгларга эш Гагарин боду тодаргай, угаангыр, шөлээн харылап турган. Черге дүжериниң техниказын Совет Эвилелинге янзы-бүрү хевирге, ооң иштинде парашютка база шенеп кылып турган деп ол дыңнаткан. Бо ужудуушкунга дараазында системаны боттандырган: ужудукчу тускай кабина иштинге турган, бадыышкын чедиишкинниг эрткен болгаш черге дүжериниң бүгү системаларының бедик шынарлыын көргүскен.

Айтырыг: «Восток» деп корабльден чер кырын чурукка тырттырганының чуруктарын парлап үндүрер бе?

Гагарин: «Восток» корабльге чаңгыс-даа фотоаппарат болгаш чурукка тырттырарының тургузуу чок турган. Кандыг-даа чурук тырттынмаан, ынчангаш парлаар-даа үүве чок-тур.

Ужудуушкун үезинде ооң «амыдырал байдалы» кандыг чораан деп айтырыгга холбаштыр Гагарин ылангыя ужудуушкун үезинде аштавадым-даа, суксавадым-даа деп харылаан.

Айтырыг: Октаргайже ужударынга силерни баштайгы кандидат дээрзин силерге кажан дыңнатчык ирги?

Гагарин: Мени баштайгы кандидат сен дээрзин чогуур өйүнде дыңнаткан үүве. **(Катты, адыш часкаашкыны).**

Октаргайга ужудуушкунга радиохарылзаанның улуг рольдуун Ю. А. Гагарин демдеглээн. Чер-биле доктаамал харылзааны тударынга, команданы хүлээп алырынга, бүгү системаларның ажылының дугайында дыңнадыгны корабльден дамчыдып бөөринге, бистиң улустуң, партиянын, чазактын кижини деткип турарын ону дамчыштыр билип алырынга, ужудуушкун үезинде чаасканзыравазынга радио-харылзаа ужудукчуга дузалап турган.

Черге кээп дүжери болгаш дүжер дээн черге уткуур бөлүктүң чедип келири барык хары угда болган дээрзин космонавт дыңнаткан.

Журналистер Юрий Гагаринниң дензизин база сонуургап турганнар. Ужудуп үнеримде дензим 69,5 кг турган деп ол чугаалаан. Ам ооң дензизи ол хевээр.

Октаргай кораблинин бөөр бадарда эрткен оруунуң хемчээлинге холбаштыр ол каш муң километр болган деп Юрий Гагарин дыңнаткан. Ужудуушкунну доктаадып, корабльди бөөр бадырар тургузугну 10 шак 25 минутада ажылдадып киирген болгаш Черге кээп дүжери 10 шак 55 минутада болганындан ол дугайын билип ап болур.

Айтырыг: Моон мурнунда баштай диптер аразынга боду ужугар ракеталарга ужудуп турган силер бе?

Гагарин: Чок, ужутпаан мен.

Айтырыг: Өг-бүлелиг, ийи уруглуг кижи Силерни октаргайже ужудуп чорудупканын ап көөрге, ужудуушкун эки доостур дээрзинге чазак болгаш Силер бүзүрелдиг турганыңар ол-дур аа?

Гагарин: «Чорудупканын» деп сөстү «бүзүрээнин» деп сөс-биле солуур күзелдиг мен. Ол ужудуушкунну кылырын харын-на меңээ бүзүрээнинге мен кончуг өөрүп, чорааргарланып турар мен. Ынчаарга «бүгү турбаан эки ажылдаар», ужудуушкун чедиишкинниг болур дээрзинге кым-даа—чазак-даа, эртемденнер, инженерлер-даа, мен-даа чигзинмейн турган бис.

Гагаринге ындыг айтырыгны база салган: Силерге сагыызын чораан бе база ужудуушкунче төрелдериниңнрнің тырттырган чуруктарын ап чордунар бе?

Гагарин: Кандыг-даа төлге, сагыызын болгаш өске-даа ындыг чүүлдерге бүзүревес кижи мен. Чуруктар ап чорааан мен, чүге дээрге Черге эвээ кээп, төрелдеримни көөр мен дээрзинге бүзүрелдиг турган мен.

Айтырыг: Октаргай кораблин азы ооң чамдык кезектерин ужудуушкунга ам база катап ажыглап болур бе?

Гагарин: Ол айтырыг бистиң техниктериниске болгаш инженерлериниске хамааржыр. Ынчалза-даа октаргай кораблин бүрүү-биле болгаш ооң чепсеглелдерин октаргайже ужудырынга ам база катап ажыглап болур дизимзе ышкындырыг болбас. **(Диңмиттиг адыш часкаашкыны).**

Парлалга конференциязына Мурнуу Америкадан олуржуп турган бир чурттакчы бистиң дививис кандыг болуп көстүп турар-дыр деп Гагаринден айтырган.

Ол кончуг чараш чорду деп Гагарин харылаан. База бир айтырыгга харылап турган, октаргай делгеминде шиңгээдип алырының планын ёзугаар Совет чуртта космонавт-ужудукчуларны белеткеп турар үүве дээрзин маадыр дыңнаткан. Октаргайже ужудуушкуннарны боттандырарынга оларның саны четчир деп бодаар мен деп ооң чугаалаанын адыш часкаашкыннары-биле уткаан.

Ужудуушкуннуң бүгү программазын күүсеткен силер бе деп айтырыгга Ю. А. Гагарин күүсеткен мен деп харылаан.

Айтырыг: Октаргайга улам үрүбиле ужудуушкун кылыры ужудукчуга кандыг-бир таарымча чок үүлдер-биле холбашкан бе?

Гагарин: Октаргай делгеминге орукка чоруп турганым үени ап көөрге, октаргай делгеминге оон элээн үр-даа ужудуп чоруп болурдур деп түңнелди кылып болур мен.

Айтырыг: Силериң кылган ужудуушкунуңар Силериң политиктиг үзел-бодалынарны быжыдып турар бе? Чепсегленишкинни бүрүн болгаш контрольдуг дүжүрерин чедип алыр херек деп Силериң бодалынарны ол ужудуушкун бадыткап турар бе? Бадыткап турар болза, чүге?

Гагарин: Бо дугайында бөгүн маная академик Федоровтуң маная чугаалаанынга немей чугаалазары меңээ берге-дир. Мен бодаарымга, бо айтырыгга ол бүрүн харыны берген.

Октаргай делгеминден төрээн черинерге эвээ келгенинер холбаштыр бодуңарның бодалыңар кандыг турду деп айтырыгга харылавышаан, Юрий Гагаринниң медеглээни:

Мээң бодап турар сеткил-бодалымны дамчыдып бөөри берге, ол дээрге—октаргайга ужудуушкун күүсеттинген, меңээ бүзүреп даасскан онаалга күүсеттинген дээш өөрүшкү, чоргаарал, аас-кежии-дир. Ол дээрге, бо ужудуушкун Совет Эвилелинге болдунган, мурнакчы совет эртем улам бурунгаар базымны кылган деп бодалдан кижиниң аас-кежиктиг болуру-дур.

Айтырыг: Силериң шалыңыңар чежел, ужудуушкун дээш тускай шаңнал алдыңар бе?

Гагарин: Бүгү совет кижилер-биле бир дөмей, мээң шалыңым мээң бүгү хереглелдеримни хандырарынга четчир. Меңээ Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскан. Ол бистиң чуртка эң-не бедик шаңнал.

Айтырыг: Октаргайже ийиги ужудуушкунну кылыр деп бодап турар силер бе? Азы өске кижи ужудар бе?

Гагарин: Партияның, чазактың болгаш чоннуң кандыг-даа даалгазын күүседиринге белен мен деп шагдала илеткээн мен. Меңээ ийиги ужудуушкунну кылырын бүзүрээр болза, мен өөрүшкүлүг болгаш чоргаар болур мен. Ынчалза-даа бисте ындыг ужудуушкунну кылырын хөй кижилер күзеп турар үүве болгай але.

Юрий Гагаринге салган сөөлгү айтырыг ындыг болган:

«Восток» деп корабль-биле Айже ужудуушкун кылып болур силер бе?

Гагарин: «Восток» деп корабльди Айже ужударынга таарыштыр кылбаан. Ол сорулгага бисте өске тускай корабльдерни кылган турар.

Парлалга конференциязы ийи шак уламчылаан.

Лена Гагаринаның баштайгы харыызы

МОСКВА. (СЭТА). Октаргайже ужудуп чораан маадырның уруу Лена Гагарина бодунуң амыдыралында баштайгы харыыларны СЭТА-ның корреспондентизинге берген. Ийи харлыг Ленаның айтырыгларга харыыларын магнитофонга бижип алган. Ол бо-дур:

АЙТЫРЫГ: Сээң ачаң кайдал, билир сен бе, Леночка?

ХАРЫЫ: Командировкада.

АЙТЫРЫГ: А ам ачаң дугайында бир үүведен чугаалам!

ХАРЫЫ: Дүрген чаныр кел, сени сактып тур мен, чаныр кел...

Амыдыралында бир дугааргы харыылар! Ол дээрге баштан эвестир!

ЧАСКЫ ХУН—ЧЫЛДЫ ЧЕМГЕРЕР

☆ ☆ ☆

Хову ажылында

«Күш-ажылдың хостуу» колхозтуң Эйлиг-Хем участогунда тараажылар хову ажылында түлүктеп киришкен. Механизаторлар шык базырып илииртээрин чогуур өйүнде чоруткан. Дадашпан, Доржу ышкаш хүн нормазын 160 хуу чедир күүседип турар трактористер, хову ажылында мурнакчы кижилер ол участокта хөй.

Мал чеминге кукурузанын үнези улуг. Ол чугула культураны бо чылын 120 гектарга олуртурунга бригада хынамчалыг белеткеп турар. Звенода эки шөлду тускайлап берген. ында үүс ажыг тонна өдекти төккен.

К. ООЛАК.

Улуг-Хем район.

Эрткен чылдың четпестерин катаптавас

Барыын-Хемчик районнуң «Большевик» колхозунуң баштаар чери картофель болгаш ногаа культураларын өстүрериниче кичээнгейни салбайн турар. Эрткен чылын 38 га картофель, 5 га ногаа культураларын тараааш, агротехниктиг негелделерни ёзугаар эки ажаап өстүрбээнинин хараазындан ортумаа-биле га санындан үүгле 9 центнер дүжүттү алган. Бо чылын үстүнде культураларны база ол хире шөлдерге тарыыр болгаш га бүрүзүнден 85 центнер дүжүттү алыр деп хүлээнген.

Мындыг хүлээлге алдынган-даа болза, эрткен чылдың четпестери ам катаптап турарының фактылары бар. Колхозта 30 тонна хире багай шынарлыг картофель үрезини бар. Ам-даа 46 тонна херек. Ону тыптынарының хемчээ алдынмайн турар. Помидор, капуста үрезининден грамм-даа чок. Рассадаларга ногаа үрезиннерин ам-даа олуртпаан. Крик-өдек саважыгаштарны белеткевээн. Эрги 200 ажыг парник рамаларын септеп белеткевээн, чаа немей кылган 100 рамалар шилдеттинмээн. Олар колхозтуң чазанылга мастерскаязында овааланы берген чыдар. Бо дугайында колхоз баштаар черп-даа, колхозтуң агрономнары Доржу, Дарый олар-даа боттуг хемчеглер албайн, анаа тавы-биле хөделип турарын кижи кайгаар.

Ногаа звенозунуң удуртукчузу эш Очур-оол ажылдың үре-түннелдиг болуру баш удур эки белеткелде деп чүвени бодавайн турар. Эрткен чылдың четпестерин шак мынчаар катаптаар болза эки дүжүт алырынга идегээн херээ чок.

О. ӨКТЕК-ООЛ.

Эң үнелиг культуралар

СЭКП ТК-ның январь Пленумунга болгаш зоналар аайы-биле болгулаан чөвүлел хуралдарга Никита Сергеевич Хрущев эң бедик шынарлыг мал чеми культуралар болур кукурузаның болгаш чигир свёклазының ужур-дузазын каш удаа үнелеп демдеглээн. Воронеж хоорайга болган көдээ ажыл-агый мурнакчыларының чөвүлел хуралынга эш Хрущев чигир свёклазын болгаш картофельди садарга кайызы артык ажыктыг болганының дугайын бир колхозтуң чижээнге көргүскен. Колхоз чигир свёклазының бир гектарындан-на 308 центнер, а картофельден 178 центнер дүжүттү алган. Колхоз бо культураларның садын саарганындан кирген орулганы алырга, картофель ажып турар, бир эвес болар-биле мал чемгергеш, эштти күрүнеге сатканын алырга, чигир свёклазы-биле чемгергениниң бир гектарга онааштыр 20 центнер, а картофель-биле чемгергениниң үүгле 10 центнер эштти алган.

Бир эвес бистин колхозтуң байдалдарынга кылган саналгалардан алырга, мындыг чижек бар: бистер суланы, арбайны силос салыры-биле зеленка кылдыр тарааш, эң дээре дүжүттүг болган чылда гектардан 100 центнер ногаан массаны азы 21 центнер чемгерилге единицазын ап турар бис. Ынчаарга бир эвес чигир свёклазын тарыыр болза гектардан 200 центнер дүжүттү алыр, ол болза 52 чемгерилге единицазы болур. Кукуруза дугайын база ынчаар чугаалап болур. 1960 чылда кукурузаның чамдык участоктарының бир гектарындан-на 300 пентнер ногаан массаны алган бис. Ол дээрге 60 центнер чемгерилге единицазы болур.

Моортан ап көөрге, кукурузадаа, чигир свёклазы-даа сула-биле арбайга бодаарга гектардан эң хөй чемгерилге единицазын берип турары тодаргай-дыр. Бистиң колхозтуң кайы-даа фермазының саанчызындан силоска сула эки бе, азы кукуруза бе? деп айтырар болза, кукуруза деп дораан-на харылаар.

Свёкла-биле мал чемгерериниң дуржулгазы амдызында бисте чок. Ынчалза-даа инектериң болгаш хаваннарның чемгерилге нормазынга кукуруза-биле чергелештир чигир свёклазы бир көскү черни ээлээр дээрзинге бүзүрелдиг бис. Бо чылын бир дугаарында 40 гектар чигир свёклазын тарыыр бис. Бо дээрге биске баштайгы дуржулга болур төлээде, колхозтуң баштаар чери, партия организациязы болгаш тускай эртемниглери мону бүгү харысалга-биле көрүп турар. Чигир свёклазы хандыр аңдарттынган эки хөрзүнүүт черге тааржыр болгаш хөрзүнүнүң чылыы 5—6 градус турда үрезин эки өзүп үнер дээрзи билдингир. Ынчангаш ону тарыырынга таарымчалыг черлерни шилип алыры чугула.

Бистиң колхозка, ылангыя Кара-Хаак, Ээрбек участоктарынга чигир свёклазын өстүрериниң бүгү аргалары бар. Бир эвес чигир свёклазының болгаш кукурузаның эки дүжүттерин өстүрүп алыр болзувусса, бистиң колхозка сүт, эт болгаш саржаг чугаажок хөй болур. Ону ыяавыла чедип алыр херек. Ону чедип алырын СЭКП ТК-ның январь Пленумунуң шиитпирлери бистен негеп турар.

Т. ПОПОВ,

Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» колхозта партия комитединиң секретары.

Белеткелдиг кирген

Улуг-Хем районнуң «Улуг-Хая» совхозунуң Көк-Чыраа салбырының трактор-хову бригадазы часкы хову ажылынга элээн белеткелдиг кирген. Ажылдың чедиишкинниг болуру ажыл-ишчилериниң амыдырал-чуртталгазынга таарымчалыг байдалды тургусканыдан база хамааржыр. Бригаданың Алдыы-Шынаа болгаш Ыйылак деп ийи кезек участоктарында хову турлаглары-ның чуртталга бажыңнарын, ниитиниң чемненилге черлерин септээрин, арыглап чугайлаарын хову ажылының эгелээринің мурнунда-ла доозупкан турган. Бригада четчир санныг чепсек-техника-биле, механизатор кадрлар-биле хандырттынган. Хову ажылының ажылчын планы баш бурунгаар тургустунган.

Бригада бо чылын 3600 га тараа культураларын, 230 га кукурузаны, 15 га чигир свёклазын тарыыр. Ажылдың хемчээли мындыг улуг болганын барымдаалааш, бригаданың кежигүннери баштайгы хүннерден эгелээш-ле ажылдың темпизин бичии-даа суларатпас дээш ажылдап турар. Алдыы-Шынаа участогунга баштайгы хүннерде муң га хире чернин шыгын базырып илииртээн, Б. Сайын-Белек, В. Старченко, Н. Дамба, К. Кертик-оол дээн ышкаш трактористер шык базырып илииртээринің нормазын хүн бүрү 150—175 хуу күүседип, ажылдың шынарын бедидип турар. Механизаторларның болгаш ажылчыннарның ортузунда социалистиг чарыш калбарган.

Бодунуң хүлээлгезин ак-сеткилдиг күүседип, эки шынарлыг чемнерни үе-шаанда белеткеп турар повар Моңгуш Сюрюннүн ажылын ховунуң ажыл-ишчилери бедии-биле үнелеп турар.

Часкы чер аңдарылгазы эгелээн. Тракторист Моңгуш Топ «ДТ-54» трактор-биле чер аңдарарының эалчег онаалдазын 120 хуу чедир күүседип турар.

М. КАВАА-САРЫГ.

КАРТОФЕЛЬ, НОГААЛАРДАН БЕДИК ДҮЖҮТ ДЭЭШ

Бистиң «Чыраа-Бажы» совхозтуң огород бригадазы мурнунда «Коммунизмче орук» деп колхоз турда-ла сөөлгү чылдарда ногаа, бахчи болгаш картофель культураларын агротехниктиг негелделер ёзугаар өстүрүп, багай эвес дүжүттерни ап, ажыл-агыйга хөй мун акша орулганы киирип келген. Ниитиниң чемненилгезин капуста, помидор, морковь, согуна-биле үргүлчү хандырып келген болгаш оон артканын Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарның янзы-бүрү организацияларынга саткаш, 1960 чылда 65 мун рубльдин (эрги акша-биле) арыг орулгазын киирген.

Бо чылын СЭКП-ниң XXII съездизинге уткуштур совхозтуң огород бригадазының Чыраа-Бажында бирги звенозунуң алган хүлээлгези мурнуку чылдардан артык бедик. Картофельдиң болгаш ногааларның тарылга шөлү эрткен чылга бодаарга 50 га ажыг көвүдээр. Картофельди 35 гага тарыыр. Помидор, огурец, согуна, капуста, арбус, чигир свёклазы болгаш оон-даа өскелерни база тарыыр.

Звенонуң кежигүннери бо культураларны тарып олуртурунга белеткел ажылын хынамчалыг чорудып турар. 200 ажыг тонна мал өдээн, 13 тонна хүлду болгаш куш өдээн шөлдерге төккен. Суггарылганың арык бугаларын бүрүн белеткээн болгаш 5 га черниң шыгын базырып илииртээн.

Звенода бир чылыткылыг чер, 8 парниктер бар. Чылыткылыг черге 60 мун дөс помидорну өстүргеш, ону чоокта чаа парниктерже көжүрүп олурткан. Капустаны үш парниктерде өстүрүп турар. Картофельден өске культураларның үрезиннери бүрүн бар.

Звенонуң 36 кежигүннериниң хөй кезии комсомолчулар болгаш аныяктар. Оларның аразында С. Бопук-Кара, И. Дыртык, М. Орзанмаа, С. Чечекмаа болгаш өскелер-даа бедик дүжүт дээш демиселге эң чүткүлдүг ажылдап турарлар.

Бо чылын звено 10 мундан эвээш эвес рубльдин (чаа акша-биле) орулгазын будурулгеге киирер сорулганы салган.

Бо сорулганы чедип алыры ындыг-ла белен эвес. Ынчангаш бистиң четпейн турар үүлдеривисти хандырарынче совхозтуң дирекциязы кичээнгей салыры чугула. Хамыктың мурнунда картофель үрезинин четчелээри негеттинип турар. Эрткен чылын белеткеттинген чер эвээш болганындан хөй кезиинде черни удур аңдарып турар, ам-даа үш парниктер херек. Биске тракторлар амга чедир быжыглаттынмаан.

М. БАЙЫР-ООЛ,

огород звенозунуң удуртукчузу.

Чөөн-Хемчик район.

„ЧАРЛАЛДЫ БИС БИЖИВЭЭН БИС“

Хоорайның чурттакчыларының коммунал хандырылгазын экижидер талазы-биле Кызылдың үлетпүр комбинады элээн ажылдарны чорудуп келген. Хоорайда хеп даараар, идик септээр, электрилиг эт-херекселдер болгаш шак септээр мастерскаяларның четкизи калбарып турар. Чурук тырттырар, химиктиг арга-биле хеп аштаар черлер ажылдап турар. Ынчалза-даа үлетпүр комбинадының ажылында улуг четпестер барын демдеглезе чогуур.

Чоокта чаа «Тувинская правда» солунга үлетпүр комбинадының мастерскаяларында радиоприемниктерни, электрилиг илиирлерни, хөнектерни болгаш өске-даа эт-херекселдерни дүрген септээри-биле хүлээп ап турар дугайында чарлал үндүрген. Ол-ла хүн комбинаттың мастерскаязынга телефоннар удаа-дараа кыңгырткайнып кээп эгелээн. Оларга мастерлерниң «силерниң приемнигинерни септеп шыдавас бис, артык кезектер чок-тур» азы «электрилиг илиирлер хүлээп албайн турар бис, артык кезектер чок-тур» деп харыылары чурттакчыларны кайгадып турган.

— Бо канчап бардыңар, бөгүн чаа-ла солунга чарлал номчудувус. Септелгени кандыг-даа саадаашкын чокка дораан чорудуп турар деп каан болду чоп—дижип, чагыкчылар элдепсинип айтыргылааргa:

— Чарлалды бис биживээн бис Мастерскаяда херек кырында байдалдар конторада даралгаларга эки билдинмес турган-дыр ийин—деп, септекчилер Я. Малей болгаш С. Чапайкин олар тайылбырлааннар. Септекчилерниң бо тайылбыры шынаала херек кырында бар байдал-биле дүгжүп турар. Кандыг-бир кеззээ ыяавыла чаартып, солуур ужурлуг эт-херекселдериң септелгезин мастерскаяга чорудары дыка берге. Артык кезектер ында мырынай чок. Оларны септекчилер боттары кылыр ужурга таваржып турарлар. А холбиле кылдынмас кезектерни канчаарыл? Ындыг кезектери үрелген эт-херекселдер ай-айы-биле туруп-ла турар, олар мастерскаяда эмгежок чыглы берген. Материалдар база чок. Ак демирлер, чес, алюминий, хола, коргулчун болгаш өске-даа септелгеге чугула хереглеттинер металлдар чок болуп турар.

Баяннарның, тармошкаларының азыгларын тудуштурган ак-демир үш булуңчуктарны мастерлер аргачадаарда эрги тавактардан кескеш, кылып турарлар. Мастериң ажылдаар столунуң кырында дүвү дыдык чес доңгуулар, ыйлыгылай бергилээн эрги ак-демир стаканнар, дадарык холалар чыый салып каан турар. Олар дээрге септелге чорудар материалдары-дыр. Бо каттырынчыг болбайнаан, ынчалза-даа факт-дыр.

— Мындыг байдалдарда ажылдап тур бис. Бо материалдар-биле планны канчап күүседирил—деп, септекчилер хомудалын илередип чугаалаарлар.

Бо бүгү байдалдар комбинаттың директору эш Кудрявцевке, техниктиг удуртукчу эш Малыховага билдинмейн турар чоор бе?—деп айтырыг туруп келир чадавас. Ол ындыг эвес, олар ону эки билирлер, ону эжиждериниң хемчеглерин алыр дугайында хөй аазаашкыннарны олар берип келгеннер. Ынчалза-даа аазаашкыннар күүсеттинместээн, байдалдар өскерилге чок артпышаан.

Идик септээр мастерскаяларда байдалдар база чөгенчиг.

— Час келгени-биле кады чагыглар көвуден-ле тур. Оларны өйшаанда күүседип шыдавайн тур бис. Материалдар-биле хандырылга багай-дыр — деп ол мастерскаяларның ажылчыннары чугаалап турарлар.

Хоорайның үлетпүр комбинадының ажылында бо четпестерни шиитпирлиг чайладырының хемчеглерин алырын хооркүүскомдан чурттакчылар негеп тур.

В. МАГЕРЯ,

типографияның парлакчызы.

КИЖИ ТӨРЕЛГЕТЕННИҢ КҮЗЭЭШКИНИ БОТТАНГАН

Советтер чуртундан кижи — октаргайже бир дугаар ужуткан

Апрель 12-де 10 шак 02 минута турда Совет Эвилелиниң бүгү радиостанциялары октаргай делгеминге кижиниң эң-не баштай ужудуушкунунуң дугайында магаданчыг медээни дыңнаткан.

Совет Эвилелиниң хамаатызы ужудукчу Юрий Алексеевич Гагарин совет корабль-спутник «Востокка» олуруп алгаш, кижи төрелгетенниң төөгүзүнге каступ кирбээн, Черниң оруун долгандыр ужудуушкунун кылган.

Сураглыг совет физиолог, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүнү Э. А. Асратяндан СЭТА-ның корреспондентизи октаргайны шиңгээдип алырынга ССРЭ-ниң бо эң улуг чедиишкининиң дугайын тайылбырлап чугаалап бээрин дилээн.

Ол эртемденниң чугаалааны болза:

— Шаг-үе бүрүзү-ле келир үениң салгакчыларының угаан-медерелинге артар, төөгүде деннээр чүвези чок болуушкуннар-биле демдеглетинмес болгай. Бо XX үүс чылдың ийиги чартыының ындыг ховар болуушкуну кижиниң космосче — октаргайже баштайгы ужудуушкуну болган. Өртемчейде бистиң билип-ле турган кызыгаарывыс делгемчий берген ышкаш болган. Ынчангаш Константин Эдуардович Циолковскийниң баш удур билип турган үези келген-дир. Кижи болза ам бүдүмелдериң эң-не хензиниде кезекчигештерин ыяк өөренип көрүп алгаш, атомнуң энергия-күштерин ажыглаап, өске делгемнерни барып көөр деп шиитпирлээн. Кижи төрелгетен ужар чалгынныг чүве ышкаш апарган.

КОСМОСТУ ЭЭЛЕНДИРЕРИНИҢ ПРОГРАММАЗЫ

Черниң барык эң баштайгы кылымал эдеринчилериниң ужудуушкуннарындан эгелээш-ле, совет болгаш америк тускай эртемниглериң аразында мындыг маргылдаалыг саналдар туруп келген: Спутниктерни чогум кандыг болур ужурлугул — аар бе азы чиик бе? Чиик спутникти тургузарының идеязы дээрге бо айтырыгны «эң-не чиик» арга-биле шиитпирлээр дээн үзел болганы тодаргай. Агаарга ужугар бүдүн автобусту салып үндүреринден болгаш космиктиг дүргедээшкинге чедиринден улуг эвес дензилиг кылымал үүлүг салып үндүрери техника талазы-биле дыка чиик дээрэи черле билдингир.

83,6 килограмм дензилиг, бөмбүк хевирлерлиг совет спутниктиң сылдыстыг дээрге эң баштай ужуп эгелээнин бүгү делегейге магадап номчуп турган үеден эгелээш-ле бо талазы-биле маргылдаа эгелээн болгай. Октаргай делгемнерин өөреним көөрүнге совет эртемниң артык күштүүн үүс-үүс чылдарда бадыткаан ол кайгамчыктыг ужудуушкун Черни долгандыр хос делгемнерде болуп турар болуушкуннарның дугайында үүгле баштайгы медээлерни берген эвес, харын-даа совет конструкторларның, эртемденнериң, инженерларның саналшыкнарының шынын база перспективтиин бадыткаан. Принцип дугайында айтырыгга спутник талазы-биле совет теория шын шиитпир кылган. Ынчангаш дараазының салып үндүрүүшкүнүнден-не эгелээш, спутниктиң дензизин дыка хөй катап аартаткан. Оон ачызы-биле бистер октаргай делгемнерин өөренириниң программазын дыка хөй адырлар талазы-биле алгыдар, ону кол-кол кезектериниң аайы-биле баш удур ажылдап кылыр аргалыг болган бис.

Ол дээрге ам октаргайны «ээлендиреринин» программазы, дириг организмни амыдыралдың шуут-ла онзаланчак байдалдарынга, кижиниң ужударынга план өзугаар белеткел деп чугаалап болур.

Моон алгаш көөрге, 1957 чылдың ноябрь 3-те Черниң орбита-оруун долгандыр ийиги спутникти салып үндүргениниң эгелээш, кижиниң ынаар ужудуушкунунуң шенелде белеткелдерин хөрек кырында эгелээн. Ол ийиги спутникке дуржулга кылыр дириг амытаннар, агаар таарыштырар система, аъш-чемниң курлавырлары болгаш октаргай делгемнериниң байдалынга амыдырал чорудулгазын шинчилээр ʼхерекселдер суп каан хааглыг хааржак чораан. Оон ниити деңзизи 508,3 килограмм.

Совет Эвилели оон соонда—1958 чылдың май 15-те 1.327 килограмма дензилиг үшкү спутникти ужудуп үндүрер аргалыг болганынын соонда кижини октаргайже ужударынга белеткээриниң дараазында үүлүнче кирип, аная-ла спутниктерни эвес, а өртемчейниң делгемнеринге кижинин чоруур тускай хевирлиг кабиназын — октаргай кораблин тургузарынче эгелеп киришпер аргалыг апарган.

Ынчангаш бистиң чуртувуска баштайгы ындыг корабльди 1960 чылдың чазынында чедиишкинниг салып үндүрген.

ФИЗИОЛОГИЯ БОЛГАШ КОСМИКТИГ ДҮРГЕДЭЭШКИН

Оон-биле кады эртемниң кажандаа таваржып көрбээни медицина-биологтуг айтырыглары хүннүң эзлчеглиг айтырыы апарган. Ол айтырыгларның шынар талазы-биле чаа үүлүг бистеринің дыка хөй билдинмес айтырыгларга таварышканывыс ол эвес. Амгы үениң биологиязының бурунгаар депшилгези оон үүгле химия, физика болгаш харын-даа механика-биле харылзаазында дээрэин бо айтырыглар онза тодаргай көргүзүп келген.

Чижээлээрге, ындыг айтырыгларга шимчээшкинниң дыка дүргедээшкини хамааржыр. Октаргай кораблинге ужударынга, аная олуруп алгаш чоруурунга, оон соонда Чер кырынче кудулап бадарынга холбашкан болуушкуннар үезинде кижи физиология талазы-биле шыдажыр бе дээрэин тодарадыры эргежок чугула апарган. Корабльдің космиктиг дүргедээшкини болгаш ужудуушкун-биле холбашкан өске-даа факторлар организмниң амыдырал-чорудулгаларынга чогум кандыг салдарлыг болурул?

Совет физиологтар болгаш медикэмчилер бо айтырыгга харылап болгу дег шинчилеллерже эгелеп кирип турар үезинде хамыктың мурнунда мындыг үүлдерни барымдаалаан: бир эвес эмин эрттир дүргедевес чүве болза, кижиниң организминиң шыдашпайн баары ындыг дүргедээшкин черле турбас. Херек кырындаазын-даа көрүнерем. Хүннү долгандыр Черниң дескиниишкини бисти бужургандырып турар бе ынчаш? Ол шимчээшкин шакта 100.000 километр болгай! Моон алгаш көөрге, биология, физиология, медицина-даа дириг организмге доктаамал дүргедээшкиннің эвес, а улам-на күштүг дүргедээшкиннин салдарын шинчилеп көөр ужурлуг түрган. Дүргедээшкинниң салдарындан базыышкын дээр ындыг үүл тыптыр. Ынчангаш ону эң-не шын санап тывар болгаш организмниң эң чугула кезектериниң ажылынга базыышкыннарның салдарының дугайында түңнелдерни алыры чугула турган.

Организмге базыышкынның салдары дээрге аар деңзилиг үүлдүң базыышкыны ышкаш шак-ла ындыг болур. Ракета шимчедикчизиниң тыртты ышкынының болдуруптар базыышкынының салдар-халдавырынга ракетаның кабиназының иштинге олурган астронавт-ужудукчу таваржыр ужурлуг. Эгезинде ужуп үнүп турар өйде ындыг күш черниң тыртты ышкын күжүнден артык күштүг болур (ындыг болбас болза ракета ужуп үнүп шыдавас-даа). Ынчан үш дапкыр, беш дапкыр болгаш оон-даа күштүг базыышкын болу берип болур.

Ол хире базыышкын болза организмниң амыдырал-чорудулгаларынга, бирги эзлчегде хан эргилиишкининге, тыныышкынга болгаш төп нерв системазының эң нарын кезектериниң ажылынга салдар чедирер. Дүргедээшкин базыышкынының чылдагаанындан ханның холужуушкуннуг солчулгазы болуп, ол мага-боттүң хөректен куду талазынга чыглып, мээниң хан-биле хандырылгазы кудулап-даа болур.

Организмге хоралыг салдарларга удур камгалал хемчегларин совет физиологтар, медиктер ажылдап кылып шыдаан. Ол хемчегларни дириг амытаннарга дуржулга кылып турган ажылдап кылган.

Октаргай дүвүнче ужудар кижиниң үр, ыяк белеткелинің улуг ужур-дузалыын алдарлыг физиолог Э. А. Асратян онзалап демдеглээш, кижиниң мурнунда дуржулга кылдыр ажыглап турган дириг амытаннарның ниити байдалын нарын аппаратураларның дузазы-биле канчаар шинчилеп турганын тодаргай тайылбырлаан.

Ийиги совет октаргай кораблиниң эң дүргедээшкининиң үезинде Белка деп хава-ыттың чүрээ минутада барык 200 удаа соп турган болгаш сөөлзүредир чоорту оожумнап, орталаны бергенин эртемден чугаалаан.

Октаргай кораблиниң черже кудулап бадып кел чоруурунун үезинде базыышкынның салдарының дугайында түңнелдер дуржулгадан алдынганын ол чугаалаан.

Чижээлээрге, дөртку совет корабльге чораан Чернушка деп ыттың чүрээниң согары ужудуушкуннуң төнчү кезээнге минутада 70—90 удаа болуп турган. Кудулаащкынның баштайгы минуталарында ол 240 удаа соп чораан болза чоорту 120—140 чедир оожургаан. Бо түңнелдерден эртемденнер космонавт кижиге таарыштырар үүлдерни ажылдап кылганы тодаргай. Ону барымдаалаан, кижиниң эң нарын төп нерв системазын камгалаары-биле кабинаның дерилгезин бирги эзлчегде ыяк таарыштыр турганы чугула апарган.

2017 ЭВЕС, А 1961 ЧЫЛДА...

Кижилер олуруп алган октаргай кораблиниң ужудуушкунунуң дугайын Константин Эдуардович Циолковскийниң канчаар бижип турганын билир-даа боор силер. Оон болур үезин ол 2017 чылда деп айыткан болгай. Ында мынчаар бижээн: ангы-ангы национальдыг бөлүк эртемденнер октаргай корабли кылып алгаш, баштай черни долгандыр, оон соонда Айже, аян-чорук кылгаш адактың соонда кээп Хүн системазының девискээринге ужудуушкун кылыр. Олар ужуп чоруп турда базыышкын күжү чок болган. Баштай ындыг чорук корабльге олурган кижилерге шапшыктыг болган, ынчалза-даа чаа байдалдарга чанчыгып өөрени бергеш, ол экспедицияның киржикчилери ындыг амыдыралды эки деп илередип эгелээр кылдыр бижээн.

Чижээлээрге, Циолковскийниң гениалдыг фантазиязы-биле тургускан космонавтарының бирээзи мынча дээр: «мооң эң эки үүлү болза кижиниң бодунун шимчээринге болгаш кандыг-даа үүлдерни, кандыг-даа улуг массаларны шимчедирде кижилериң болгаш дириг амытаннарның шыңганнарының күжениишкиннериниң хереглеттинмези болур деп бодай-дыр мен...»

«Поездилер, пароходтар, аттар, дирижабльдер, аэропланнар, хөмүр даш, ыяш болгаш өске-даа үүлдер херек чок» — деп, бирээзи чугаалаар.

«Ужугуушкуннуң шимчээшкини дыка-ла дүрген болуп болур, үүгле чангыс катап хензиг-ле күш үндүрүүшкүнү, тодаргайлааргa баштайгы идиишкин херек-тир. Шимчээшкин тура-даа дүшпес, чүге дээрге дүрбүүшкүн, агаар, суг хевирлиг шаптыктаашкыннар чок» — деп, ушкүзү чугаалаар. Моон алгаш көөрге, кандыг-даа ырак черге чедери анаа бир чүве-дир... Олар хүн чырыының дузазы-биле боттарының амыдыралының дугайында Черже дыңнадып турар. Кайгамчыктыг чимистер корабль кырында тургускан тускай черге хүн энергиязының артыкшылдыг күжүнүн ачызында «космиктиг» дүргени-биле быжа хона бээр...

Ракеталыг шимчээшкин теориязының үндезилекчизи — Циолковский ынчаар бодап чораан-дыр. Ол үүгле ындыг болуушкун 2017 чылда эвес, а 1961 чылда болур дээрэин билбээн...

Совет космонавтар келир үеде планеталар аразынга ужударда боттарының чангыс чер чурттуг башкызын черле утпастар. Олар боттарының корабльдериниң кырынга тускай черлерни кылгаш, хөй чылдарда эрттер узун оруунун дургузында оон аштаныр-чемненин чоруур апаарлар-даа чадавас. Ийиги космиктиг корабль иштинге дүнхүн дүргузунда суп каан чораан согунаның курраг үрезинин тарып олуртурга хыналда кылганнарындан дыка дүрген өзүп үнүп келгенин билир болгай силер. Ол ышкаш өзүп эгелээн үрезиннериниң клеткаларының үлелгези ындыг ужудуушкун соонда анаа үрезиннерден база дыка дүрген болуп турган. Ындыг дүрген өзериниң болуушкунун көдээ ажыл-агыйның продуктуларын көвүдериниң «чер кырында» айтырыгларын шиитпирлээринге база-ла чедиишкинниг ажыглап-даа болур чадавас.

Моон мурнундагы совет корабльдериниң иштинге дириг амытаннарны дуржулгага ажыглап турганда болза, оон бүгү байдалдарын кижиге таарыштырып турган. Чижээлээрге, ийиги октаргай кораблиниң ужудуушкунунуң дүргузунда оон кабиназының иштинге агаарының чогуур базыышкының таарыштырган болгаш аная кислород 21-ден 24 хуу, өл-шык 37-ден 40 хуу чедир, температура кадар 17-ден кадар 20 градуска чедип турган. Мындыг байдалга кижиниң организминиң амыдырал чорудулгалары хандыртынган болур ужурлуг. Оон-даа өске үүлдерни база барымдаалаан турганы.

Ам ол-ла айтырыгның бир талазын көрээлиңер. Космиктиг корабльдің кандыг-даа херекселдери, амгы үениң механизмнери кижини солуп черле ыдавас болгай. Үүгле кижиниң мээзи — дээди нерв системазының башкарар чери бүгү үүлдерни ыны-биле көрүп, хайгаарап болур.

Баштайгы, эң-не берге базыышкынның соонда, чаа, улам-на чугула болгаш солун базымнар кылдынар үүве болгай. Бистер ам амыдыралдың болуушкуннарының болгаш хөгжүлдезинин улуг ажыдыышкыннарының эжиинде турар бис. Амыдырал өске планеталарда база бар болуп-даа чадавас. Кижиниң тайбынче болгаш аас-кежиинче тура-соруу Черни болгаш дээрни-даа чагырып апкан, ынчангаш кижи кайы хире кайгамчыктыг ажыдыышкыннарны кылырын көрүп болур!

Л. МАРКЕЛОВ,
СЭТА-ның корреспондентизи.

ЧУРУКТА: Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» колхозтуң машина-трактор мастерскаязында. Октаргай делгеминче кижилиг корабль-спутникти салып үндүргенин холбаштыр болган колхозчуларның митингизи.
Фотозу В. Лутковтуу.

☆ ☆ ☆

Чон чугаалап тур

Сактып четпес чаагай амыдыралдың ээзи, экономика болгаш культураның сайзыраан чурту, делгем хостуг, хөй националдыг улуг республиканың хамаатызы болганымга арат мен чоргаарланып чоруур мен.

Октаргайже делегейде бир дугаар ужудуушкунну кылгаш, Төрээн чуртунче амыр-менди ээп чанып келген Совет Эвилелиниң хамаатызы Гагаринге канчап черле чоргаарланмас боор! Совет эртемниң чедиишкининге, оон тургузукчуларынга канчап черле чоргаарланмазыл! Оларга мөңгүн баштыг Саяның бедии, Улуг-Хемниң арыг суу ышкаш, араттың изиг байырын үүректің ханызындан сөңнеп сөглээри өөрүнчүг-дүр.

Кангамчыктыг чедиишкинге чоргаарланып, каш дапкыр күжениишкин-биле ажылдаксаазы кээр-дир. Бистиң коданывыста 500 ажыг баш төрүүр хой бар. Ам хойнуң массалыг ооддаашкыны чоруп турар, баштайгы алдынган чаш төл менди, четче.

Чедиишкинниг ужудуушкунуң дээш четтирдивис, оглувус Юрий Гагарин, а бистер хойжулар чуртка хөй эыт, дүк дээш улам сорук кириишкин-биле ажылдаар бис.

И. ЧАМБАЛ,
Танды районуң Сталин аттыг колхозунуң хойжузу.

* * *

Бистиң Төрээн чуртувустуң эртем талазы-биле кылган маадырлыг хөрээнің шылгарангай чедиишкиннериниң соонда бирги космонавт совет кижи болур деп бүзүрелдиг түңнелди Черниң бүгү чурттарының кижилери баш удур-ла сөглээн болгай. Ол дугайын үүгле бистиң өөңүктеривис эвес, харын бистиң удурланыкчыларывыс-даа чарлаанар.

СОВЕТ КИЖИ, ОРУС КИЖИ...

Черниң бирги космонавтызының кым болурун делегей парлалгазының тодараткан сөстери бо-ла болгай.

Черниң баштайгы космонавтызы азы октаргай делгеминче ужуткан кижи, баш удур сөглээни ышкаш, ол-ла хевээр болду: Совет кижи, орус кижи—Юрий Алексеевич ГАГАРИН, коммунизм тургузуп турар чурттың оглу—кижиниң чедип көрбээн бедиинче—Октаргай делгеминче ужуткаш, Черинче кадык чаагай ээп келди.

Оон четкен бедии Совет Эвилелиниң депшилгезиниң бедиинің херечизи болду.

Сылдыстарже — өске өртемчейлерже орукту эң баштай ажыткан кижини — орус эжимни быжыы-биле кужахтап, ошкап, хемчээл чок өөрүшкүнүн сөстерин дамчыттым.

Д. БЕГЗИ,
журналист.

* * *

«Кижи төрелгетен үүгле чер кырынга мөңгези-биле артпас, а делгем девискээрни дилээр болгаш чырыкты сүрер дээш баштай агаар кадының ындынче хайгыылчылар чоруп эгелээр, оон сөөлүнде хүнүң долгандыр турар октаргай делгемин чоорту эжелеп аптар» деп алдарлыг улуг орус эртемден Константин Эдуардович Циолковскийниң чугаазы бөгүн херек кырында боттанган-дыр. Кижилерниң октаргай делгеминче дидим шураашкыны эгеледи. «Үстүү ораниче» штурмну бир-ле дугаарында эгелээн совет эртемге болгаш техникага, база кижи төрелгетенниң төөгүзүнде октаргай делгеминче ужудуушкунну бир-ле дугаарында кылган майор Гагаринге сетхилимниң ханызындан чоргаарланып тур мен.

Т. САМДАНЧАП,
инженер.

* * *

Бистиң улуг Төрээн чуртувустуң эртем, техниказының кайгамчык улуу-биле хөгжээнинің ачызында Октаргайже совет кижи делегейде бирле дугаарында ужудуп үнгеш, мендичаагай чанып келгенин дыңнаап дыка-ла өөрүм.

Октаргайже улуг орукту кижи төрелгетенниң мурнунга ажыткан бистиң майорувус Юрий Алексеевич Гагаринге алдан алды харлыг ашак мен чүрээмниң ханызындан изиг байырымны чедирерин күзедим.

Д. ТЮЛЮШ.
Улуг-Хем район,
«Улуг-Хая» совхоз.

* * *

Совет кижи—Юрий Гагарин октаргай кораблинде олуруп алган ужудуп, өртемчейни бедиктен харап көрду. Ол корабльдің ады «Восток». Совет эртемниң, совет улустуң, совет күрүнеңиң чоргааралы бодур!

Кижи төрелгетенниң депшилгезиниң, эртемниң кызыл оттарының, эрес-маадырлыг соруктугларының күзеп чораан күзели, бодап чораан бодалдары ам боттанып турары бодур! Ону бир дугаарында совет эртем боттандырганы ол-дур! Бо дугайында чугаалаар сөстер тывылбастыр. Ол болза дылдың, сөстүң чедишпезинде эвес, а өөрүшкүнүң, чоргааралдың куттулуп, хайныгып келгенинден ындыг бооп турары бо-дур!

Юрий Гагарин! Дыка-ла өөрүнчүгдүр! Бистиң улуг оранывыстың кызыгаар чок ынакшылынын, оон улустарының изиг идегелинің, маадырлыг чоргааралының кайгамчык тугун, хей-аъдын бедиктиг кырында бедик тудуп, бедиктин кырындан бисче көрүп, Төрээн чурттуң үүрээ-биле харылзажып, чонунга медээ берип чораанынга болгаш чедиишкининг ээп келгенинге бүгү совет кижилер-биле кады Тываның ажылчы чоннары өөрүп четтирип, сагыш-сеткили хайныгып тур.

Юрий Гагарин! Сеңээ, бөдүүн, эрес совет кижиге четтирдивис! Совет эртемге четтирдивис! Улуг оранывыска, оон чонунга четтирдивис! Коммунистиг партиявыска четтирдивис!

Төрээн Совет чуртувуска алдар!

О. САГАН-ООЛ,
чогаалчы.

* * *

БУЛУҢ-ТЕРЕК. (Телефон-биле). Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң хамаатызы, ужудукчу майор Юрий Алексеевич Гагаринниң октаргай делгеминче эң-не баштай ужуткаш, чедиишкинниг ээп келгениниң дугайында СЭТА-ның дыңнадыын Чаа-Хөл районуң «Найырал» совхозунуң Булуң-Терек салбырының ажылчыннары улуг өөрүшкү-биле дыңнаан. Ол-ла хүн кежээликтей суурның чурттакчыларының митингизи болган.

Кижи төрелгетенниң угаан-бодалының бо кайгамчыктыг тиилелгезинге, совет эртем болгаш техниканың чедиишкининге чоргааралдың болгаш сетхил ханыышкынның сөстерин совхозтуң ажылчыннары, суурнуң албан-хаакчылары, школачылар сөглеп, Коммунистиг партияга, Совет чазакка, эш Н. С. Хрущевка өөрүп четтиргенин илергейлеп турганнар.

Аймыырлыгның трактор бригадазының эртенги ээлчегде ажылдан хостуг трактористери болгаш ажылчыннары чыглып келгеннер. Митингиге часкы ховуу ажылында турар 40 хире кижи киришкен. Совхозтуң директору эш Доржуллай механизаторларга болгаш ажылчыннарга СЭТА-ның дыңнадыын таныштырган. Олар Советтериң улуг чуртунга, оон аас-кежиктиг хамаатылары болганынга өөрүп четтиргеннер.

* * *

Марксизм-ленинизмниң тугунун адаа-биле, Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле бистиң совет улус коммунизмче бүзүреллиг бар чоруур. Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң хамаатызы, совет улустуң маадырлыг оглу Юрий Алексеевич Гагарин октаргай делгеминче эң баштайгы ужудуушкуну 1961 чылдың апрель 12-де чедиишкининг боттандырган чорук бүгү кижи төрелгетенни магаддампкан.

Бистиң ынак Төрээн чуртувустуң эртемденнериниң, маадырлыг ажылчын аңгызының, алдарлыг совет кижиниң — Юрий Алексеевич Гагаринниң ол чайынаанчак төөгүлүг тиилелгези бүгү совет кижилерни, депшилгелиг бүгү кижи төрелгетенни социализмче, коммунизмче орукка чаа-чаа тиилелгелерже сорук киирип турар.

Р. СЕРТОВА,
Элегестиң харылзаа салбырында телефонист.

* * *

— Иштинде кижилиг делегейде эң баштайгы космиктиг корабль-спутникти Совет Эвилелиниң 1961 чылдың апрель 12-де Черни долгандыр орбитаже ужудуп үндүрген—деп, СЭТА-ның төөгүлүг дыңнадыын «Торгалыг» колхозтуң ажыл-ишчилери бүгү совет кижилери-биле бир дөмей кайгамчык өөрүшкүлүг уткуп, Төрээн Коммунистиг партиязына, Совет чазаанга, совет эртемнин, техниканың ажылдаачыларына, маадырлыг ажылчын аңгыга үүректің ханызындан өөрүп четтиргиниинин улуг чоргааланышкын-биле илергейлеп турар.

Төрээн чуртунуң төөгүлүг ол улуг тиилелгезинге сорук кирген «Торгалыг» колхозтуң ажыл-ишчилери СЭКП-ниң XXII съездизинге белек кылдыр бо чылын 265 тонна сүттү, 490 тонна эъти, 80 тонна бедик шынарлыг дүктү Ада-чуртунга бараалгадырын хүлээнип алган соруктуг ажылдан турарлар. Совет улустуң маадырлыг болгаш алдарлыг оглу Юрий Алексеевич Гагаринге чүректің ханызындан изиг байырны чедирип тур бис.

М. КЕЧИЛ-ООЛ,
Торгалыг суурнуң чурттакчызы.

* * *

Эгээртинмес чаагай амыдыралдың чурту — Совет черге төрүттүнгеш, сөөлгү үүгле ийи чылдың дургузунда безин совет эртемниң төөгүге көстүп көрбээн шылгарангай чедиишкиннерин кайгап-даа, бодап-даа четпейн чордум. Совет эртемденнериниң бүдүрген ракетазы айны дескиндир ужуп, ону чурукка тырттырып, совет кижилерже дамчыдын берип турду. Венера дээр талыгыр сылдысче салып үндүрген Чер эдеринчизи 4 миллион ажыг километр ырак баргаш, бодунуң тайылбыр медээзин совет черже берип, иletken турду.

Кижи ниитилелиниң төөгүзүнге көстүп көрбээн эртемниң ол кайгамчыктыг чедиишкиннериге улаштыр база бир кайгамчык медээ мени хенертен серт кылды. Ол дээрге мээң совет черимнің оглу—ужудукчу майор Ю. А. Гагаринниң октаргайның делгеминче бирги ужудуушкуну болур.

Ю. А. Гагаринниң октаргайның делгеминче ужудуушкун кылган бо кайгамчык маадырлыг чоруунга болгаш оон совет черже кан-кадык ээп келгенинге өөрүп четтиргенимни үүректің ханызындан илереттим.

С. ТЕЛГЕР-ООЛ,
көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының ажылчыны.

Төрээн чурт дээш улуг чоргаарал

Космиктиг октаргайже кижиниң, совет кижиниң делегейде баштайгы ужудуушкунунуң дугайында СЭТА-ның дыңнадыын дыңнааш, бистиң изин-биле ынак социалистиг Төрээн чуртувус дээш өөрүшкүмнү болгаш чоргааралымны сөс-биле дамчыдары менээ берге-дир.

Совет кижилер эртем талазы-биле аажок улуг чаалап алышкыннарны чедип алган. Ынчангаш төөгүлүг болуушкунну — совет кижи космосче ужудуп үнген болгаш Черге менди чаагайы-биле ээп келгенин көрген хереччилер болуп турар-дыр бис. Инженерлер, эртемденнер, техниктер, ажылчыннар чаа өндүр улуг базымны кылган. Оларны бистиң төрээн Коммунистиг партиявыс, Совет чазаавыс сорук киирген.

Ужудукчу-космонавт Юрий Алексеевич Гагаринни кужактап тур мен.

И. Д. ПАПАНИН,
контр-адмирал, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры.

К. Э. Циолковскийниң өг-бүлези делегейде баштайгы космонавтыга байыр чедиргеи

Улуг орус эртемденнин уруу М. К. Циолковская болгаш оон өг-бүлезиниң өске-даа кежигүннери делегейде баштайгы космонавт майор Юрий Гагаринге мооң адаанда телеграмманы чоруткан:

Силерниң маадырлыг чоруунар дугайын магадаашкын-биле дыңнадывыс. Космиктиг ужудуушкуннуң з гелекчизи—Силерге байыр чедирдивис. Кижи төрелгетенниң шаг-шаандан бээр күзеп бодап чораан үүлүн боттандырганыңар-биле байыр.

Циолковскийниң өг-бүлези.
Калуга, апрель 13-те.

Совет космонавт Юрий Алексеевич Гагаринге

МОСКВА, апрель 12. (СЭТА). Эргим Юрий Алексеевич! Бүгү чурттарда тайбыңның үүс-үүс миллион өңүктерин аажок улуг өөрүшкү хаарг тутком, Силер космосче орукту салган баштайгы совет кижи болган Силер. Бүгү совет улус Силерге чоргаарланып турар. Бүгү кижи төрелгетен Силерге чоргаарланып турар.

Силериң эрес-маадырлыг чоруунарың болдуранны өөрүшкүчү Силерге Совет Эвилелиниң бүгү тайбың талалакчыларының өмүнээзинден дамчыдып бээрин биске чопшээреп көрүңер.

Силериң эрес-маадырлыг чоруунар—ол дээрге, бүгү делегейде тайбыңны камгалаарының хөрээнге улуг салымшкын-дыр. Космосче Силериң ужудуушкуннар—ол дээрге, кижи бодунуң сагыш-сеткилиниң чүткүлүн, бодунуң угаанын тайбыңның хөрээйге, кижи төрелгетенниң кечектелишкининге бараан болдурар ужурлуг деп чүвениң улегер-чижээ-дир.

Оран делгейниң кырынга тайбыңның хөрээнің тиилелгези дээш бистиң улуг социалистиг Төрээн чуртувуска, бистиң алдарлыг маадырлыг улузувуска, улуг Коммунистиг партилга силериң чаагай бараан болур чоруунарга кадыкшылды, чаа күштерни болгаш энергиямы эргим өңнүк, Силерге сагыш-сеткилдің бүгү ханызындан күзел тур бис.

Үүректің эң ханызындан күзээшкиннер-биле
Н. ТИХОНОВ,
тайбың камгалалының совет комитединің даргазы.
М. КОТОВ,
комитеттің харымсалгалыг секретары.

Чээрби үүс чылдың кайгамчыктыг үүлү

Кайгамчыктыг чаа үүлдү радио дамчыштыр дыңнадывыс: бистиң эргим совет кижи Юрий Гагарин космоска чораан келген. Бо кайгамчыктыг үүл эвес үүвеве ынчаш! Бистиң Төрээн чуртувус өзүлүг-ла өндүр чаагай-дыр ам!

Ыдыктыг совет черге чедиишкинниг ээп чанып келгени дээш эш Гагарин Силерге бүгү сагыш-сеткилдің ханызындан, бүгү үүректен байыр чедирери күзенгиг-дир. Вышний Волчектуң бүгү постаавычылары бистер Силер дээш өөрүп тур бис. Силериң маадырлыг чоруунар, эрес-дидим чоруунар, ада-чурттуң эртеминиң чедиишкиннери күш-ажылчы чаа-чаа эрес-маадырлыг чоруктарже бисти сорук киирил түр.

Бистиң ада-чуртувуска алдар, бистиң партиявыска, чогаадыкчы, тургузукчу улуска алдар, эш Гагарин Силерге алдар! Бистиң бүгү бригадаыстың мурнундан Силерге бодумнуң хүндүткелимни бараалгадып, мөгейип тур мен.

Валентина ГАГАНОВА,
Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры.
Вышний Волчек хоорай.

СОВЕТ ЭРТЕМНИҢ ЧЕДИИШКИНИ-БИЛЕ ХОЛБАШТЫР

Чүректиң ханызындан байыр чедириишкиннери үргүлчүлевишаан

МОСКВА, апрель 14. (СЭТА). Иштинде кижилиг космиктиг корабльди октаргайның оруунче чедиишкинниг салып үндүргени-биле холбаштыр даштыкы чурттарның күрүне ажылдакчыларының изиг байыр чедириишкиннери үргүлчүлевишаан.

Чехословакияның Коммунистиг партиязының ТК-ның бирги секретары, Чехословак Социалистиг Республиканың президентизи Антонин Новотный, чехословак чазактың даргазы Вильям Широкий СЭКП ТК-га болгаш СССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге чоруткан телеграммазынга боттарының өөрүшкүзүн болгаш магадаашкының илергейлеп турарлар. Совет эртемниң болгаш техниканың, бүгү совет ажылчы чоннарның улуг тиилелгези октаргайны кижиниң чаалап алырынга чаа үени ажыдып, кижи төрелгетенниң төөгүзүнге алдарлыг арынны бижип киирер дээрзин олар бижээн.

ГСЧП ТК-ның бирги секретары болгаш ГДР-ниң Күрүне чөвүлелиниң даргазы Вальтер Ульбрихт Н. С. Хрущевка чүректиң ханызындан байыр чедириишкинин чоруткан. Барык чартык муң чылдың мурнунда оран делегейниң чаа дивин ажыткан Колумбунуң кылган херээ марксизм-ленинизмге үндезилеттинген эртемниң болгаш техниканың артык күштерлиниң дугайын хереченлер турар бо улуг боттанышкының мурнунга өжүп калыр дээрзин телеграммада чугаалап турар.

КУДР-нуң министрлер Кабинединиң даргазы Ким Ир Сенниң Н. С. Хрущевка бижээни: октаргайны чагырып алыр талазы-биле совет эртемниң төөгүлүг чайыннанчак тиилелгези совет эртемниң күүлүг күжүн, социалистиг тургузугның деңнээр чүве чок артык күштерлиин көргүскен.

Кубаның премьер-министри Фидель Кастро куба улустуң өмүнээзинден изиг байырны Н. С. Хрущевка чедирген. Совет улустуң бо тиилелгези бүгү кижи төрелгетенниң тиилелгези болзун, чер бөмбүрээниң бүгү булуннарында эр болгаш херээжен кижилер бо тиилелгени хосталганың, чаагай чоруктуң болгаш тайбыңның салым-чолунга эң-не улуг идегел кылдыр хүлээп алган болгай деп ол бижээн.

Куба Республиканың президентизи Освальдо Дортикос Л. И. Брежневке чылыг байырын чедирген. Л. И. Брежневке болгаш Н. С. Хрущевка чоруткан байырлыг телеграммазынга Индонезия Республиканың президентизи Сукарнонуң бижээни болза, техника талазы-биле совет улустуң чедип алган чедиишкиннери кижилериниң депшилгезинге болгаш чаагай чоруунга, делегейниң тайбыңынга бараан болур кылдыр бүрүү-биле тургустунар дээрзинге бүзүрээр мен.

Бирма Эвилелдиң чепсектиг күштериниң кол командылакчызы генерал Не Виниң Н. С. Хрущевка бижээни: Бо төөгүлүг үеде ССРЭ-де чоруп турарымга көнчүг аас-кежиктиг болдум, космиктиг делгемни шиңгээдип алыр талазы-биле совет улуска мөөн сөңгаргы чедиишкиннерни күзедим. Ливияның парламент төлөөлериниң баштыңы Ахмед Рафик Махдави ливи улустуң изиг байыр чедириишкинин Л. И. Брежневке, Н. С. Хрущевка, П. П. Лобановка чоруткан телеграммазынга дамчыдып берген.

Финланд Республиканың президентизи Урхо Кекконен Н. С. Хрущевка, Л. И. Брежневке чүректиң ханызындан байырын чедирген.

Каттышкан Араб Республиканың президентизи Гамаль Абдель Насер октаргайже баштайгы кижиниң ужудуушкунун тайбың херээнің тиилелгези деп адап турар. Н. С. Хрущевка чоруткан телеграммазынга ооң бижээни: Бистиң үениң негеп турар негелделерин ёзугаар силерниң ханы мерген удуртулганар-биле улуг совет улустуң салып турар эрес-маадырлыг, кызымаккай күжениишкиннериниң ужур-дузазын ол чаа чедиишкин база катап бадыткады.

Экваторнуң президентизи Х. М. Веласко Ибарра Л. И. Брежневке чоруткан байырлыг телеграммазынга бодунуң чүректиң ханызындан магадаашкының дамчыткан.

Бразилияның Каттышкан Штаттарының Республиказының президентизи Жанио Куадрос, Гана Республиканың президентизи доктор Кваме Нкрума, Швецияның премьер-министри Таге Эрландер олар чылыг байырны чедирген телеграммаларны Н. С. Хрущевка чорутканнар. Боливияның президентизи Пас Эстенссоро кижи төрелгетенни чоргаарал-биле долдуруп турар эрес-маадырлыг чорук-биле холбаштыр Л. И. Брежневке байыр чедирген.

Акы-дуңма коммунистиг болгаш ажылчын партиялардан чүректиң ханызындан байыр чедирген телеграммалар СЭКП ТК-да хөйү-биле келгилээн. Францияның Коммунистиг партиязының ТК-зы социализмниң бо тиилелгези-биле холбаштыр бүгү коммунистерниң болгаш депшилгениң бүгү кижилериниң чоргааралының сагыш-сеткилин илергейлеп турар. АКШ-тың Коммунистиг партиязының Национал комитединиң өмүнээзинден келген телеграммада чугаалап турары болза, кижи төрелгетенниң хөгжүлдезинге ССРЭ-ниң эртем чедиишкининиң өндүр чаагайы болгаш салымшыкыны Каттышкан Штаттарның тайбыңга ынакшылдыг бүгү улузунуң магадаашкының болгаш бедик үнелээшкинин болдуруп турар. Германияның Коммунистиг партиязының ТК-зының Макс Рейманның ат салганы телеграммазында чугаалап турары: «Совет эртемниң бо тиилелгези болза, ГФР-де тайбыңга ынакшылдыг бүгү депшилгелиг кижилерни база чоргаарландырып турар социализм — коммунизмниң тиилелгези болур».

Октаргайны шиңгээдип алыр талазы-биле чижеглээр чүве чок тиилелге-биле холбаштыр СЭКП ТК-га болгаш бүгү совет улуска чүректиң ханызындан байыр чедириишкиннерин Финляндияның, Японияның, Чаа Зеландияның компартияларының ТК-лары, Кубаның Улусчу-Социалистиг партиязының национал комитеди, Колумбияның, Канаданың, Нидерландының компартиялары, Данияның, Люксембургтуң, Мексиканың, Исландияның, Венесуэланың компартияларының ТК-лары, чингине секретарь Ккэл Эзекиас Папаионнан (Кипр ортулук) чорутканнар.

Чоокта чаа Данияга атомнуг чепсегелииишкинге удурланыкчыларың үш хонуктуг походу болган. Данияның ракета кезектериниң турар чери Хольбек деп бичии хоорайжыгаштан эгелээн 100 километр узун орукту дургаар удурланыышкын кылажынга чурттуң аңгы-аңгы районнарындан барган муң-муң данилер, а ол ышкаш Норвегияның, Швецияның, Англияның болгаш өске-даа чурттарның төлөөлекчилери база киришкеннер. Копенгагенниң кудумчузунга ол чыскаалдың киржикчилери—тайбың талалакчылары атомнуг чепсекти неп-тередиринге удур, барыын-герман милитаристер-биле Данияның эвилелинге удур, чепсегелииишкинни бүгүниити болгаш бүрүн дүжүрери дээш демиселче бүгү күштери улгандырарынче кыйгырганнар.

Копенгагенче чыскаалдың киржикчилериниң одуруу бир километрден узун черге шөйлү берген бар чораан.

Фото Политикхенс Прессфото.

ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ ШЫНАРЫН БЕДИДЕР

СЭКП ТК-ның январь Пленумунуң шиитпирлерин амыдыралга боттандырбышаан, Улуг-Хем районнуң ажыл-ишчилери чеди чылдың үшкү чылының часкы хову ажылдарынга белеткелин доозуп турар. Улуг сорулгаларны күүседиринге районнуң школаларының киржилгези бо чылын дыка улгадыр.

Школаларның башкылар коллективтери, партия, комсомол организациялары өөредилгениң шынарын бедидер, бүдүрүлге өөредилгезин күштелдирер дээш күжениишкинниг ажылдан турар. Ийи-Талдың, Белдир-Кежигнин школалары өөредилге-кижизидилгелиг ажылды өскижидип, өөредилгениң шынарын бедиткен. Баян-Колдун ортумак школазы, Төргалыгның чеди чыл школазы ол талазы-биле багай эвес түңнелдиг болган.

Баян-Кол ортумак школазының башкылар коллективи ниити болгаш политехниктиг ханы билиглерни өөреникчилерге бээр, олар күш-ажылды коммунистиг ёзу-биле көөр кылдыр кижизидер ажылдарны эки чоруткан. Шагаан-Арыг хоорайда эш Мареева директорлаан № 1 ортумак школада бүдүрүлге өөредилгезин эки тургускан, үстүкү класстарның өөреникчилери чазанылганың, дарганнаарының, дааранылганың тускай мергежилин чедип ап турар.

Ооң-биле кады чамдык школаларда өөредилге-кижизидилгиг ажылдың шынары куду. школаны эде тургузар дугайында хоойлуга дүүшүүр ажыл-херекти организастаарын чогууруу-биле чорутпаан. Районнуң школаларында өөренип турар 3265 өөреникчилерден 397 өөреникчи үшкү улдуңда багай демдектелгиг. Ол чорук болза өөредилге-кижизидилгелиг ажылда чамдык четпестерниң уржуу дээрзи илден. Шагаан-Арыгның № 2 ортумак школазының директору эш Будук-оол, өөредилге эргелекчилери эштер В. Кистеева, В. Митин олар өөредилге-кижизидилгелиг ажылды ам-даа эде тургуспаан. Хайыракан суурда школада ажыктыг ажылдарны чоругдарының орнунга эртемнер башкыларының солчуру көвүдээн.

Районнуң школаларында өөреникчилериң бүдүрүлге бригадалары, звенолары тургустунуп турар. Олар СЭКП-ниң XXII съездизинге төлептиг ужуражыры-биле тодаргай хүлээлгелерни алганнар. Ам кол чүве болза ол хүлээлгелерни эки күүседип эгелээри, башкылар коллективтериниң болгаш колхозтарның, совхозтуң удуртукчуларының талазындан школаларга боттуг дузаны көргүзери болур.

Д. АРАКЧАА.

ЧӨП АЖЫГЛААН

Чөөн-Хемчик районда «Чыраа-Бажы» совхозтуң зоотехниги эш Мөңге, хамаарышкан девискээриниң өске бүгү малчыннарынга ышкаш, хойжу М. Төмүр-оолдуң коданынга база-ла үргүлчүнүң аалчызы болуп турар. Зоотехниктен малчын хойну болгаш чаш төлдү ажаарының талазы-биле алганы сүмелерни амыдыралга үешаанда ажыглап келгениниң амгы үеде коданда байдал дыка эки.

Тодаргайлаарга, апрельдиң баштайгы 10 хонуунга чедир оолдаан 240 хойдан 254 хураган чидириг чок алдынган. Малдың баш санының өзүлдезинин үндезини — чаш төлде дээрзин малчын үнелеп, чаа төрүттүнген хураганнарны элээдилериниң ангылап, 10—20 хонуп, ай четкениниң аай-аайы-биле чер одарынга киргиже чедир чемин таарыштыр берип турар.

Эрткен кыштан мал ниитизи-биле күштүг ашканындан белеткеп алганы 15 тонна чымчак көк сигенин массалыг оолдаашкын үезинде ажыглаан.

— Оолдаар чыгаан ийикпе, азы долгады берген хойларны коданга артырып кааш хайгаараар чорук чаш төлдүн соокка алыспазынга болгаш иезиниң деңгелинге улуг дузалыын бүзүреп көрдүм — деп, Төмүр-оол чугаалап олурар.

Т. ДОНГАК.

Кажарлап өөренген Кузин

Николай Кузин караан хере көрүптерге кырында көк дээр хөлбее берген турган. «Кайда чыдар кижи боор мен, адырам» кылдыр бодангаш, бажын ковайтып келген. Аэропорттун шала туткан бажыңының чанында болган. Ында кым-даа чок. Хүндүс билет уржуунда улус-биле кыржып турганын деп-дан сактып чыткан.

Акшалыг, билеттиг сумказын көөрге чок болган. Кузин корткаш эзирин мырыңай сергей берген. «Хамык акшаны, билетти! Оларның түңү та чеже чүве, кайын дилээрил?, кым алганы? Районнуң шагдаа черинге баар бе, аңаа баргаш чүү дээрил, азы билбес эзирик турган, бажында аппарып кааным чадап чок. Бир эвес тывылбайн барза ынча хөй акшаны, билетти чүнүнбиле төлээр боор. «Халап болду-ла». Мындыг аай-бажы билдинмес айтырыглар ооң бажын төөредип туруп берген.

Мунгаравас боду мунгарап, мунчулбас хөрээ ышкамнап келгеш ол кезек туруп-туруп, суурже бажын халайтыпкаш, багаай базыпкан. Николай Кузин медерелин оскундур ишкеш, шөлге ужуп калган чыдырда ол суур чурттуг Салчак Шогжал таварышкаш, ону шала туткан бажың чанынга сөөртүп эккеп каан. Сумказының аксын ажыдыптарга акша-даа, билет-даа өле көк болган. Өске-даа документилер бар болган. Салчак ону кадагалаары-биле ап алган.

Ооң сумказын бажыңына чедирип бээр дээш кудумчуга ол чоруп орда Кузин бо элейтип чораан. Акшалыг, билеттиг сумканы аңаа тутсупкан. Сумказын ажыдып көргеш, сагыжы ажыш дээн, эзирии база катап кирип келген, четтирдим-даа дивээн. Шогжалче караан өлөртир көргеш: «Ол акша чогул, эккел ашак» деп хөректей берген. «Кырым сынар албаан мен оглум» деп демгизи чыгаанга кирген. ону кижи аскынга эптешпес оо-хоран дег сөстер-биле Кузин сөглеп каапкан.

Николай Кузин Тээли суурда аэропорттун билет садар кассири. Чон ооң төлеп чок аажы-чаңынга таарыныймайн турар. Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксы суурда билет хынап көөр кижиниң чогун ажыглап алгаш, ынаар ажар кижилерге билетти саткаш, чамдыктарынга билет бербейн чорудуптар. Ынчангаш ол акшаны боду ажыглап амдажаан.

Бо чылдың март айның сөөлгү чартыында Тээли аэропортунга дөртен хире кижи Мөңгүн-Тайга ажар дээш самолёт манаан турган. Кузин мотоциклдиг хап келгеш, биледин садып чоруй «ам билет төнген» дээш 10 хире кижиниң акшазын алгаш, билет бербейн суурже хапкан.

Элээн үе эрткенде ол районнуң почта салбырының начальнигиниң оралакчызы Василий Хабаров-биле кылын эзирик хап келген.

Ол аразында 24 кижи олурар самолёт кээп хонупкан, билеттиг, билет чок кижилер самолётче киреր ажик аксынга мөөңнежи берген. Ужудукчу эжикти ажыткаш, улустуң биледин хынавайн олуртун эгелээн. Алды кижи самолётка сыныймайн артып калган. Олар билет чок. Ынчалзажок акшазын Кузинге берип каан болган.

— Акшавысты алгаш, билет бербээн болгай силер. Акшавыс эккелиңер—деп аңаа артып калган улустун бирээзи, районнуң сан кылдизинин бухгалтери эш Аралдин оон негээн.

— Ужудукчудан негеп алынар—дээш, дээрже айыткан.

Билет бербейн акшазын ап алганы 10 кижизинин дөртү Мугур-Аксынче билет чокка ужуп чорупкан. Алды кижи акша-даа, билет-даа чок куруг калган.

Мугур-Аксынче ужар улустуң акшазын алгаш, билет чокка олуртупкаш, аңаа кирген хөрөңгини хуузунда ажыглаар кажар арганы Николай Кузин үргүүчү кылып турар.

Д. ШАКТАР.

Дүште чок олурбушаан

Көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының Хөндергейде салбырының төвү Даштыг-Кужур суурга барган дораан-на көдээ Советтин күүскомнуң конторазының чанынга барып доктаадывыс. Ол контораның хериминиң иштинде тарып олурткан ыяштарны көрүп кааш баарывыс ажыш диди. Хөөкүйлериниң кээргенчиин чүү дээр боор: будуктары сыйылгаш халанайны бергилээн, чамдыктары мырыңай кургап калгылаан. Ол ыяштарның аразында бир терек хомудалын илеретти:

Дарга кижи мени мында
Дазылымдан тургаш, тараан.
Амыдырал, өзүлдемге
Ачы-дуза чедирбеди.
Дазылдарым кадар четти.
Даргам мени тоовастады.

Чүү ындыг дарга олурткан чоор деп, уктап-уктап келиривиске көдээ Советтиң күүскомнуң даргазы эш М. Седий-оолдуң энир чылын чазын олурткан терээ болду. Баштай олурткан дээрезинде Седий-оол дарга суггарып, черле элээн ажаан турган. Чай ортузу чедип турда дарга ол ыяшты шуут ажаан хайгааравас апарган. Энир чылын чайын бүрүлери чаа-ла үнүп олурда өшкүлер келгеш, чип каапкан.

Ол суурнуң кудумчуларын кезип көрдүвүс. Ында олурткан ыяштарның ажаалдазы черле дыка багай. Эмнелге салбырының, ясли-клубтун удуртукчулары болгаш чуртталга бажыңнарының ээлери бажыңнарының чанында ыяш олуртпаан, ыяш тарыыр кажааларының херимнерин кылып албаан.

Энир чылын ол суурга 527 ыяштар олурткан. Ажаалда хайгааралының багайындан оларның чартыы үнмейн барган. Час келири-биле кады хоорай, суурларның бүгү чурттакчылары, удуртукчулары чаагайжыдылга дээш ажылче хайныгып кирген. Чүгле Хөндергей көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы эш Седий-оол болгаш Даштыг-Кужур суурнуң чурттакчылары суур чаагайжыдылгазының дугайында дүштедаа чок олурбушаан.

ЧИДИГ-ООЛ, ШИРБИКЕЙ.

БОТВИННИК—ТАЛЬ

МОСКВА, апрель 15. (СЭТА). Хөлшыдыраа талазы-биле делегейге бирги чер дээш удук негежириниң 12-ги сонгаарлаткан салыышкынында Ботвинник ойнавайн уттурган-дыр мен деп дүжүп берген. Ынчангаш оюнның бирги чартыы 7,5:4,5 санныг болуп, Ботвинниктиң тиилелгези-биле доозулган.

Токиога бооп эртер олимпий оюннарынга

МОСКВА. (СЭТА). Токиога бооп эртер XVIII-ки чайгы олимпий оюнларының ажыттынарынга чедир — үш чыл ажыг үе арткан. Ынчалзадаа Японияда ол оюннарга белеткелримниң оюннарының соонда дораанна эгелээн. Токионуң муниципалитеди олимпийниң спорт тудугларын тудуп тургузарынга 1 миллиард иенакшаны тускайлап үндүрген. Олимпий оюннарының организацияларының мурнунга хенертен берге айтырыг туруп келген: апон найысылалда тулуг тудар хостуг девискээр чедишпес болган.

База бир берге бооп турар чүве болза хоорайның транспортунуң шугумун калбартырының айтырыы-биле холбажып турар.

Барыын Германияның ДПА агентилелиниң корреспондентизиниң Токиодан медээзинде айтып турары болза: транспорт талазы-биле айтырыг дыка берге болуп турар, ооң уламыдан Японияның найысылалын өске хоорайже шилчидериниң дугайында айтырыг тургустунуп турар. Ол дугайын ынчаар бодаар чорук чүгле транспорттуң чоруушкунун үзүктел чок болдурарының айтырыы болдуруп турар чүве эвес, ол ышкаш чуртталга тудугларының айтырыы, 9,5 миллион токийжилерни суг-биле, электроэнергиязы-биле хандырарының берге бооп турар байдалы база болдуруп турар.

Мооң-биле холбаштыр тудуг министерствозунуң чанында бо айтырыгларны өөренип көөрүнүң талазы-биле тускай бюрону тургускан, а ол ышкаш күрүнеңниң 15 университеттерин болгаш хуу кижилерниң 68 дээди өөредилге черлерин Токиодан өске университет хоорайынче солуурунуң чугула бооп турарының айтырыын өөренип көөрү чугула апарган.

Ынчалза-даа, бюронуң ындыг түңнелдери турзажок, спортка ынакшылдыгларның дүвүрээзин болдурган херээ чок: чоокку чылларда кандыг-даа өскерлиишкиннер болбас, олимпий оюннары 1964 чылда Токиога бооп эртер.

Эки ажылдыг спорт коллективи

Кызыл хоорайның өөредилге черлериниң күш-культура коллективтериниң ажылының көрүлдезиниң түңнелин үндүрген. Бирги черни көдээ ажыл-агый механизациязының № 10 училищезиниң спорт коллективи алган. Ол училище Красноярскиниң «Трудовые резервы» эргелелиниң талазы-биле база бирги черни алган.

Амгы үеде училищеде 300 курсантыларның 221-зи спорттуң «Трудовые резервы» нитилелиниң кежигүннери. 1961 чылдың кышкы үезинде 6 маргылдаалары эрттирген, аңаа 493 кижи киришкен. Ол маргылдааларның киржикчилериниң 160 кижи ГТО нормазын, а 74 кижи разряд нормазын дужааган. Спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге 39 хөй-ниити инструкторларны болгаш судьяларны белеткээн.

Училищеде национал хүрештин, хостуг хүрештин, хол бөмбүүнүн, баскетболдуң, чиик атлетиканың, теннис, акробатика, аар атлетика болгаш бут бөмбүүнүн секциялары ажылдап турар. Хөй-ниити тренерлери Клейменых, Тюлюш, Ховалыг, Ткачук, Слабодчуков олар эки ажылдап турар.

Училищенин күш-культуржулары бодунуң шефтел турары № 6 школаның күш-культура коллективинге улуг дузаны чедирип турар. Училищеге элээн каш спортчу кежээлерни эрттирген.

Ю. МЫЛЬНИКОВ.

ОБЛАСТА АГААРНЫҢ БАЙДАЛЫ

Бегүн Кызылга болгаш обласка булуттагылап каап турар хүн болур, чаъс чаар. Хат соңгу-барыын угланыышкынныг, өй-тавында болгаш чоорту дынзыыр. Агаарның температураазы: обласка—13—18, а Кызылга—15—17 градус чылыг.

Редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар **Д. О. БЕГЗИ.**

КИНОТЕАТРЛАРГА

БӨГҮН

«ВЛКСМ-НИҢ 30 ЧЫЛЫ» (улуг залга): «Мээн шынаамның кижилери»—11.30, 1.30, 3.30, 5.30 7.30, 9.30 шактарда; биче залга: «Дээрже соңга»—4.30, 6.30, 8.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ленин дугайында чечен чугаалар»—11.15, 1.15 шактарда; «Бодунда баштыг болганда» — 3.15, 5.15, 7.15, 9.15 шактарда.

«ВОСТОК»: «Байырлыг, көге-бугалар»—3.15, 5.15, 7.15, 9.15 шактарда.

ДУГУЙЛАРЛЫГ ШИВЭЭ

КИНО

А. П. Довженко аттыг кино студиязының чогаадыкчы ажылдакчылары Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы чылы—1941 чылдың база бир болуушкунунга тураскаатган «Дугуйларлыг шивээ» деп чаа уран-чечен делгем экраниг кино-чурукту үндүрген.

1941 чылдың чайынында Украинада Канев дээр чер чоогунга болуп турган болуушкунну кинода көргүзүп турар. Дайынның баштайгы хүннеринде түр чиик чедиишкиннерге бажы дескинген немец эжелекчилер Украинаның черинге чүдекбужар үүлгедиишкиннерни кылып, совет кижилерге аар-берге когаралды таварыштырып турарлар. Хоорайлар, суурлар чалбыыш-биле шыптынган. Тайбың турган чурттакчылар, чаш ажы-төлүн, кырганнарын эдертип алгаш, чөөн чүкче шуужуп турган.

Ынчан Украинага демисежип турган 26 дугаар армияны немец эжелекчилер бүзээлээрин оралдажып турган.

Ынчалза-даа совет кижилериниң күзел соруун, тиилелгеге бүзүрелин сып шыдаваан. Дайынның тылынга үжен хире дайынчыларлыг куяктыг поезд артып калгаш, фашистерге өлүмнүг согуугну таварыштырып туруп берген. Куяктыг поездиниң составы Канев чоогунда арга-арыгларда демир орук оруктарынга быжыгланып алган. Немец эжелекчилер оон турар черин дилеп тывары-биле самолёттарны чеже-даа удаа чоруткан. Ынчалзажок ыяш будуктары-биле шып каан поездини самолёттан көөрге, ортулукчугаш ышкаш көстүр.

Бир-ле катап немец шеригниң кезектери түр эжелеп алган станциязынга аар үүлгедиглер кыла бергенин «дугуйлуг шивээниң» дайынчы хайгыылчылары эскерип каан. Фашистер чурттакчы чоннуң кастарын диригге тудуп ап, ары чигирин төтчеглеп, суглаар кудуунга эштип, арагалап ужур-дүрүм чок үүлдерни кылып турган. Куяктыг поездиниң коллективи эжелекчилерге өлүмнүг согуушкунну бээрин шиитпирлээн. Станцияны таварып эткен демир орук оруу-биле «дугуйларлыг шивээ» оожум шимчеп чоруп каар. Совет шеригниң шак ынчаар хенертен халдап келирин немецтер манаваан-даа. Куяктыг поезд станцияга келгеш, немец шеригниң кезектеринге улуг когаралды таварыштыргаш, чаштына бээр.

«Дугуйларлыг шивээниң» ол халдаашкыны немец шеригниң командылалын дүвүредипкен. Бүгү-ле күштү—ужар-чүүлдү, танкалыг кезектерни, чадаг шеригни маадырлыг поездини дилеп тып, чок кылырынче немецтер эвилелдеп турар. Ынчалза-даа маадырлыг совет шериглер белен тывылбас шыргай арыг иштинде орукче кирип алгаш, хынамчалыг белеткелдиң соонда хенертен чаа халдаашкынны кылып, эжелекчилерге санап четпес улуг когаралды таварыштырып турар.

26 дугаар армияны бүзээлээринче дайынның бүгү күжү мөөннеттинген. Куяктыг поездиниң чоруур орукторын бүзээлээр, дилеп тывар деп оралдашкан. Дайыннарның аспаандан үнер дизе, чүгле Днепрни кежилдир көвүрүглеп чоруур ужурлуг турган. Ынчангаш ол эң сөөлгү орукту бүзээлеп, холга алыр сорулга-биле танкалыг тускай белүктү немецтер чоруткан.

«Дугуйларлыг шивээниң» маадырлыг дайынчылары Днепрни кежер дээш келгенде, дайынның чүс-чүс танкалары чедип келген. Кандыг-даа күш ол хире хөй санныг танкаларны доктаадып шыдавас ышкаш кылдыр сагындырар. Немецтерниң танкалары-биле куяктыг поездиниң өлүм чок дайынчыларының аразында чидиг тулчуушкун эгелээр. Үжен совет дайынчылар хөй санныг дайынга удур маадырлыы-биле демисежип кээр. Куяк демир болгаш бооларның уну хол дегзир аргажок кылдыр изий бээр. Долгандыр көстүр чүве чок, ыш-биле шыптынган. Тынары безин бергедей берген. Балыгланган кижилериниң үё-човууру чер болганда дыңналып турар. Днепрни кежилдир көвүрүг чанынга болган тулчуушкунга эрес-дидим, аныяк радист кыс Надя (артист Н. Наум), аңаа ынакшаан, ооң школачы эжи матрос Юрко (артист П. Дубашинский) олар маадырларның өлүмү-биле өлүп каарлар. Ынчалза-даа кандан кылган шивээ чедиишкиниг камгаланмышаан. Маадырлыг 30 совет дайынчылар дайынның чүс ажыг танкаларын узуткап каан.

26 дугаар армияның бүгү кезектери көвүрүг чанын орта кээп каттыжып, дайынның бүзээлээр дээн оралдажыышкын чаза булгап үнүп келир. Куяктыг поездини көвүрүглеп кежирер аргажок апарган. Ынчан дайынчылар «дугуйларлыг шивээзин» боттары чаза тепсишкеш, чадаг шеригниң кезээнге каттыжып алгаш, чоруптарлар.

Ч. ИРГИТ.

Бүдүрүлге черинге доозун-биле демисежиңер!

Бүдүрүлге черлеринге доозунналыышкын өкпениң болгаш өскедаа аарыгларны тывылдырарынга таарымчалыг арганы берип турар болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн кудуладып, чепсек-хереселдерни үрээринге чедирип турар.

Доозунналыышкынны болдурбас дээш тускай хемчеглерни ап чорудуп турар: доозунналы бээр бүдүмелдерни кылырын механизаслыдар, доозун үндүрүп, тывылдырар үүлдерни дуглаар, курганга бүдүрер үүлдерни шыгыдып алгаш кылыр дээш, оон-даа өске.

Доозун-довурак-биле демисежиринге агаарга доозун болбазын дээш, доозуннуң тыптып кээр чериндан ону шуут ырадып чайладырынга үндүр сордурар вентиляция улуг рольду ойнаар.

Бүдүрүлге чериниң иштин үргүлчү эки хынамчалыг аштаары улуг ужур-дузалыг. Шаланы өл щётка-биле ширбиир, довурак доозунну өл пөс-биле чодар, оон башка чыпшына берген доозун курганаш, база катап агаарже көдүрлүп үнер. Соңга шилин болгаш лампаны үргүлчү аштап чодар, чүге дээрге чырык доозундан багай чырыдар апаар болгай.

Ажылчыннар боттары доозун үндүрер ажылды кылып тура доозун-биле демисежириниң бүгү-ле дүрүмнерин шыңгыы сагыыр болгаш чепсек-хереселдерниң, вентиляцияның бүдүн турарын көөр, бодунуң ажылдаар чериниң арыг-шеверин сагыыр, бүдүрүлгениң иштин арыг-шевер тургузар ужурлуг. Бүгү-ле ап турар хемчеглер агаарны доозундан арыглаарынга четпес болур, ынчангаш доозундан камгаланырынын доозунга удур респираторлуг, карак шилдиг болур ужурлуг. Ажылчыннар ол хереселдерин үргүлчү арыг-шевер болгаш бүдүн болурун көөр.

Хөй доозун үнер ажылда ажылдап турар бүгү-ле ажылчыннар чем чиир мурнунда холун эки чуур болгаш ажыл соонда суг-биле шаптаттынып чунар ужурлуг.

Тыва областың Санитар-чырыдыышынын бажыңы.

РЕДАКЦИЯНЫҢ АДРЕЗИ: Кызыл, Щетинкин кудумчузу, бажын № 3 ТЕЛЕФОННАРЫ: редакторнуң 24-63, редакторнуң оралакчызының 35-24, пропаганда килдизиниң 23-54, харыысалгалыг секретарының болгаш харыысалгалыг дежурныйның 23-35, көдээ ажыл-агый, үлетпүр болгаш транспорт килдистериниң 25-38, партийжи-амыдырал болгаш культура - амыдырал килдистериниң 37-13, иштики информация килдизиниң 20-60, чагаа болгаш совет тургузуг килдистериниң 21-27, литажылдакчыларның 22-64, бухгалтерияның 31-75, корректорларның 21-47. Солун келбейн барганда 32-75 телефонче долгаар.

ТС—00307. Чагыг № 803. Культура эргелелиниң типографиязы